ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың августа 31-де үнүп эгелээн

№ 13-14 (16173-74) ◇ 2000 чылдың февраль 3, четверг ◇ Ат салган шагы 18.30 ◇ Садар өртээ 3 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны

ЧОГУМЧАЛЫГ ШИИТПИРЛЕТТИНГЕН

Февраль 2-де Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Оржак Москвадан ажыл-херек аайы-биле албан чоруундан эвес келген. Кызыл хоорайның аэропортунга ону ТР-ниң Чазак Администрациязының даргазы В. Б. Яндай-оол баштаан чазак кежигүннери, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчылары уткаан. Шериг-оол Дизижикович журналистериң салган айтырыгларынга доңчу тодаргай харыыларны берген.

Ажыл-херек аайы-биле чоруунуң хөлчок чымыштыг болганын ол бир дугаарында демдеглээн. Бо удаада Каа-Хемниң хөмүрдаш уургайының дугайында айтырыг чогумчалыг шиитпирлеттинген. Артык кезектер, дериг-херекселдер, техника садып алырынга 20 миллион рубль чорударын чедип алган. Ийи дугаар кол айтырыг болза, аграр сектор дугайында болган. Аная хамаарыштыр РФ-тиң көдээ ажыл-агый сайыды В. В. Гордеев тускай хуралды эрттирген. Аная хүлээп алдынган протоколдуг шиитпир Тыванын көдээ ажыл-агыйын деткиринге чаа орукту ажыдып турар. Ында Тыванын хой малының ниити түүнүге дүүштүр (хүү-даа, күрүне-даа малынга) 18 миллион рубль-

(Улаштызы 6-ты арында).

1999 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның ОТЧЕДУ

Киирилде

1999 чылда Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазы 1998 чылдың саң-хөө кризизиниң үржүктарын ажыл эртериниң, экономиктиг көдүрлүүшкүнүң, демократияның сайзыралын, социал-политиктиг турум орукту база национаалдар аразында чөпшээрелгени, социал айтырыгларны шиитпирлээрин хандырарынче утланган турган. Ону боттандырып тура, Чазак Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунуң Программазында илереткен стратегтиг шугумну, Тыва Республиканың Президентизиниң 1999 чылда чонга база Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге) "Кризис-биле шылгалда база республиканың экономиктиг күүзүн хөгжүдери" деп Айыткалының кол үүлдерин удуртулга болдурган. 1998 чылда Чазактың кылган ажылының отчедун сайгарып турар үеде илерээн шугумчүлелдиг саналдарны, чагыгсүмелерни боттандырар ажыл чоруп келген.

Чазактың кол кичээнгейи база күженимшкини республиканың экономиктиг күүзүн хөгжүдеринче, бойдус, күш-ажыл база өске-даа курлавырларны долузу-биле ажыглаарынче, бүдүрүлгениң хемчээлдерин улгаттырарынче, ооң шынарын бедидеринче, чаа бүдүрүлгелерни тургузарынга база ажылдап турар амгы бүдүрүлгелериниң техниктиг эде дерилгезин чорударынга херек акшаландырыышкынның үндезиннерин дилеп тыварынче утланган турган. Материалдыг бүдүрүлге адырынга чамдык эки түннелдер чедип алдынган. Үлетпүр продукциязының хемчээли өзүп эгелээн, тудугнуң, транспорттуң көргүзүглери экижээн, чуртталга тудуунуң хемчээли бедээн. Акша-хөреңги чедишпейн турза-даа, баада адырлары бүдүрүлгелериниң, социал адырның албан черлериниң ажылын чогуур деңнелге хандырып келген.

I. КҮРҮНЕ ЭРГЕЛЕП-БАШКАРЫЛГАЗЫН БАЗА КАДР ПОЛИТИКАЗЫН САЙЗЫРАҢГАЙЖЫДАРЫ

Ай, квартал санында кылып чорудар ажылдың планнарын езугаар 1999 чылда Тыва Республиканың Чазааның 53 база ооң Чөвүлелиниң 40 хуралдарын эрттирген. 1225 доктаалды хүлээп алган.

Хоойлу ажылдап кылыр эгелекчи чорук-биле Чазак Тыва Республиканың бюджединге, үндүрүг онаалдазынга, чер ажылынга, өнчүге, күрүне тургузуунга, үндүрүглер төлээринден хостаарынга, девискээрлериң бюджеттен дашкаар база сорулгалыг бюджет фондуларының бюджеттериниң дугайында айтырыгларга хамаарышкан болгаш өске-даа 37 хоойлу төлевилелдерин Дээди Хуралче чоруткан.

Республиканың 8 көдээ суурларынга Чазак Хүннерин эрттирген, ооң түннелдери-биле ук суурларның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан доктаалдарны, протокол шиитпирлерин хүлээп алган. 2000 чылда ук ажылды Чазак уламчылаар, ол үүгле аңгы сумуларга эвес, а кожууннарга база болур.

Тус черниң бот-башкарылга органнарының кадрларынга өөредилгени эрттирип турган. Таңды, Чөөн-Хемчик кожууннарга база Кызыл хоорайга бөлүк семинарларны, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарга Тыва Республиканың Чазак Аппарадының, яамыларының болгаш ведомстволарның ажылдакчыларының киржилгези-биле бюджет, үндүрүг чыылдазы, өнчүхөреңгини эргелеп-башкарарының, херек эмгелээрин организастаарының айтырыгларының талазы-биле семинарларны организастап эрттирген.

Чазак кежигүннериниң, Дээди Хуралдың депутаттарының, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның, кожуун, суму чагыргаларының даргаларының киржилгези-биле отчеттуг үе дургузунда 7 республика чергелиг болгаш Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралдарын эрттирген, аная Чазактың доктаалдарын хүлээп алган. Россия-Моол кызыгаарының тыва участогунуң камгалалын күштелдирери-биле Тыва Республиканың Президентизиниң Россияның Федералдыг кызыгаар албанының удуртукчулары-биле ужуражылгазы эрткен.

1999 чылда Чазак кежигүннери республика иштинге 333 катап 749 хонукта база республика девискээринден дашкаар 105 катап 739 хонукта сургакчылааннар.

Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдаларын эрттирериниң организас-техниктиг ажылдарын хандырган.

ТАР-ның ССРЭ-ниң составынче эки тура-биле киргениниң 55 чыл оюн байырлаанынга чурттуң аңгы-аңгы девискээрлеринден келген аалчыларның киришкени федералдыг эрге-чагырга органнары-биле кады демнежилгениң улам ыңай сайзыраарынга, национаалдар аразында харылзааларның быжыгарынга, кожа-хелбээ кады ажылдажылганы хөгжүдеринге, ниитилелге тайбыңны база чөпшээрежилгени камгалап алырынга чугула рольду ойнаан.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле Чазактың кылып турар ажыл-чорудулгазын чырыдар ажыл доктаамал чоруп келген. 10 парлалга конференцияларын, радио, телевидениеге Чазак Аппарадының харыысалгалыг ажылдакчыларының база ведомстволарның удуртукчуларының киржилгези-биле аңгы-аңгы темаларга 26 "төгерик столдарны" эрттирген. Чазак Баштыңының оралакчыларының база яамылар, ведомстволарның удуртукчуларының үүлдерин "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарның арыннарынга үндүрерин организастаан, Тыва Республиканың Чазааның эң чугула доктаалдары база шиитпирлери парлаттынган. Республикага төп телекомпанияларның, радиостанцияларның, солуннарның, РИТА-СЧТА, Интерфакс медээлер агентилелериниң, "Монд" деп француз сеткүүлдүң журналистер бөлүү кээп чораан.

Федералдыг эрге-чагырга органнарындан кээп турар документилерни өй-шаанда болгаш шынарлыг күүседир дээш хемчеглерни ап келген. Чыл дургузунда Чазакка 1888 документ келген, ооң иштинде федералдыг эрге-чагырга органнарындан – 1093, девискээрлерден – 257, республиканың яамы, ведомстволарындан келген документилерниң сайгарылгазы чоруттунуп келген болгаш оларга хамаарышкан хемчеглерни хүлээп алгылаан. Россия Федерациязының база республиканың эрге-чагырга органнарынче Тыва Республиканың Чазаа аңгы-аңгы айтырыгларлыг 2372 документини чоргускан.

Эрткен чылын Чазак хуралдарынга **хамаатыларның дилеглери база билдиришкиннери-биле** ажылды ийи катап чугаалажып көрген болгаш аная хамаарышкан чогуур шиитпирлерни хүлээп алган.

Президентиниң, оралакчы президентиниң болгаш Чазак Баштыңының оралакчыларының адынга 2037 бижимел дилег-билдириишкиннер кирген, ол 1998 чыл-биле деңнээрге, 427-ге хөй болган. Президент база оралакчы президент хүү айтырыгларлыг—661, а Чазак Баштыңының оралакчылары 889 кижини хүлээп алган. Шупту дилег-билдириишкиннерни өөренип көрген, хөй кезиинге харыыны берген, чамдыызын контрольга алган. Эрткен чылын хандырылгазы кошкак 507 өг-бүлеге 766,5 мун рубль түннүг материалдыг дузаны көргүскен.

Тыва Республиканың Чазаа күрүне болгаш **муниципалитет албаннарының кадрларының** мергежилин бедидериниң база шынарлыг чаартырының, ол ышкаш рынок харылзааларының системазынга специалистерни практика кырында белеткээриниң сорулгаларын шиитпирлеп келген.

Кадрларны чаартыры альтернативтиг соңгулдаларның, хостуг албан-дужаалдарже конкурстарның үндезининге, төлээлекчи органнарның, политиктиг партияларның болгаш шимчээшкиннериниң киирген сүмелеринге, кадрларның профессионал база амы-хуу шынарларынга бүгү талалыг шын үнелелди бергениниң үндезининге болуп турар. 1999 чылда тускай сорулгалыг хүлээп алышкын-биле Россия Федерациязының Президентизинин чанында Россияның күрүне албанының академиязынче база Сибирьниң күрүне албанының академиязынче 24 кижи дужаап кирип алган, республиканың күрүне база муниципалитет албанның 44 ажылдакчылары билиг бедидер курстарга мергежилин бедиткеннер.

Республиканың улус ажыл-агыйының организацияларынга башкарыкчы кадрларны белеткээр ажыл уламчылап келген. Бир специалист Германняга, 3 күрүне ажылдакчылары Күрүнениң экономика университединге стажировканы эрткен. Республиканың бодунуң иштики күүзүн долу ажыглап тура, а ол ышкаш социал-экономиктиг хөгжүлдениң узун хуусаалыг программаларынга үндезилеп, экономиктиг реформаларга кадрлар хереглелиниң планнаашкынын хандырар база бо бүгүнү баш бурунгаар өөренип көөр системаны тургузарын планнап турар.

"Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарында кадр ажылы" деп айтырыгга кадр албанының удуртукчуларының республика семинарларын эрттирген.

Кадр политиказының айтырыгларының талазы-биле чөвүлел хостуг аңгы-аңгы албан-дужаалдарга ажылдадыры-биле 37 кандидатураларны чугаалашкан, яамыларның, ведомстволарның база кожуун чагыргаларының удуртукчуларының кадрлар-биле ажылының дугайында отчеттарны дыңнаан. Президентиниң кадр политиказының боттаныышкынының дугайында айтырыгны Кызыл, Каа-Хем кожууннарга өөренип көрген болгаш ол талазы-биле отчетту дыңнаан.

Тус черниң бот-башкарылга органнарының чамдык удуртукчуларының талазындан хоойлуларны болгаш эрге-хоойлу-нормативтиг актыларын хажыдар таварылгалар тургулаан. Бир чамдыкта муниципалдыг тургузугларның социал-экономика адырларынга частырыглар кылдынгылаан болгаш ону этпейн келген, боттарының соңгулда мурнунуң программаларының боттандырылгазынга контрольду кончуг багай тургусканы илерээн, тус чер бот-башкарылгазының удуртукчулары албан-дужаалче кирип тура, ооң мурнунда чагырганың арга-дуржулгалыг ажылдакчыларын кевин-херек чоккa, а чамдык таварылгаларда хоойлу езугаар эвес ажылдан үндүрүп турган. Чаа удуртукчуларның талазындан аңгы-аңгы шаптараазыннар турзажок, оларны суд органнарының шиитпири-биле эрги ажылдап турган албан-дужаалдарынга катап тургускан.

1999 чылда Тыва Республиканың Чазаа Россия Федерациязының Президентизинин, Тыва Республиканың Президентизинин Айыткалдарынга, 1998 чылда Чазактың кылган ажылының Отчедунга, ол ышкаш он-он узун хуусаалыг, федералдыг база республика чергелиг перспективтиг программаларынга хамаарышкан хемчеглерни боттандырарынче кичээнгейни күштелдирген. Төлевилеттинген үүлдерниң хөй кезии күүседтинген. Үүгле 1998 чылда Чазактың кылган ажылының Отчедунга хамаарыштыр бизин республика амыдыралынга чугула ужур-дузалыг 549 хемчеглерни хүлээп алган болгаш оларның 61 хуузу бүрүнү-биле күүседтинген. Ук хемчеглерже баш бурунгаар белеткел ажылдарын өөренип көрген, күүседир хуусаазы 2001 чыл чедер айтырыглар кирген болгаш хемчеглериниң хөй кезии бо чылын күүседтине бээр.

Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда мурнунуң Программазының боттандырылгазы чоруп турар. Аная үндезилей ажылдап кылдынган хемчеглериниң хөй кезии күүседтинген.

Республиканың экономиктиг хөгжүлдезиниң турум байдалын улам ыңай быжыглаарынга ужур-дузалыг перспективтиг планнарны ажылдап кылырының база салдынган сорулгаларны доозарының талазы-биле улуг ажылды кылыр ужурлуг бис. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде чамдык эки түннелдер чедип алдынзажок, шиитпирлээри чугула айтырыглар артпышаан. Оларны шиитпирлээри-биле чоокку үеде бүгү яамылар болгаш ведомстволардан чоннуң амыдыралының деңнелин улам ыңай бедидериниче угланган демниг ажылыш негеттинер.

2000 чыл Тыва Республиканың Чазааны дүшкүүрлүг эгелээн. Күүсекчи эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының угланышкыннарын тодарадыр үндезин документилерни ажылдап кылыр база оперативтиг айтырыгларны шиитпирлээр ажыл бо чылын чоруп турар. Ооң аңгыда, чылдың болуушкуну – Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларын белеткээр база эрттириериниң талазы-биле улуг болгаш харыысалгалыг ажыл эгелээн.

II. ЭКОНОМИКАНЫ ХӨГЖҮДЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ХЕМЧЕГЛЕРИ

1999 чылда Тыва Республиканың Чазааның ажылының кол сорулгазы — республиканың экономиказының ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары, Президентиниң база Чазактың Программалыг документилериниң стратегтиг шугумун колдады көрүп, ону чедип алырын боттандырары, республиканың эрге-ажыктарын камгалаары, ооң чугула улуг айтырыгларын Россия Федерациязының Чазаанга база федералдыг яамыларга, ведомстволарга шиитпирлээри болган. Бо ажылдың эң улуг түннели болза, республиканың социал адырының үр үеде ажылдаарының база экономиканың хөгжүүрүнүң кол байдалдарын тодарадып турар Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың сентябрь 16-да хүлээп алганы "Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын чогумчалыг болдурарының болгаш республика бюджединиң орулгалыг кезээнин турум өзүлдезинге байдалдарны тургузарының талазы-биле хемчеглер дугайында" № 1045 доктаалы болур. Тыва Республиканың Чазааның 1999 чылдың мартта ажылдап кылганы бо доктаал төлевилелин Е.М. Примаковтуң Чазааның үезинде-ле киргген турган, а С.В. Степашиннің Чазааның үезинде Россия Федерациязының яамыларынга, ведомстволарынга үр үенин дургузунда чөпшээрежилге чурумун эрткениниң соонда, ук доктаалга Россия Федерациязының Чазааның Даргазы В.В. Путин ат салган.

Бо доктаалдың үндезин кол үүлү — 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында федералдыг программаны ажылдап кылыры болур. Ооң төлевилелин ажылдап кылган соонда, 1999 чылдың сентябрьда ону Тыва Республиканың Чазаа бадылаан болгаш амгы үеде федералдыг органнарда чөпшээрежилгениң төнчү чадазында туруп турар. Россия Федерациязының Чазааның ук программаны федералдыг тускай сорулгалыг программалар дамзызынче киирер дугайында шиитпири 2000 чылдың эгезинде үнер. Программада 100 ажыг төлевилелдер бар, оларның чартыы бүдүрүлге-биле холбашкан болгаш тус черниң бойдус, күш-ажыл курлавырларының баазазынга чаа бүдүрүлгелерни тургузарынче, чок-ла болза, амгы ажылдап турар бүдүрүлгелерни чаартырынче угланган. Программаның ийнги кезээ социал угланыышкынныг болгаш өөредилгениң, кадык камгалалының, культураның, туризмниң материал-техниктиг баазазын быжыглаары, эртемни сайзырадыры болгаш өске-даа үүлдер-биле холбашкан.

Россия Федерациязының Экономика яамызынче база федералдыг өске-даа органнарже 2000 чылда объектилер тудуунга ук доктаалда көрдүнген инвестицияларны үндүрүп бээриниң дугайында саналдарны киргген, оларның чамдыызы 2000 чылдың бюджединче 71,6 млн. рубль түннүг кылдыр киргген.

Саян-Шушенск ГЭС-тиң тарифтери-биле республикага электроэнергияны бээр дугайында айтырыгны федералдыг энергетика комиссиязы шиитпирлээн, ындыг үүл чартык чылдың дургузунда 9,2 млн. рубльди камнап алыр арганы берген.

"Тывамебель" ААН-ның, күрүненің унитарлыг бүдүрүлгези — машзаводтуң, күрүне бүдүрүлгези — алгы заводунуң, "Бойдус" ХАН-ның техниктиг эде дерилгезиниң талазы-биле бизнес-планнарны ажылдап кылгаш, Россия Федерациязының Экономика яамызының конкурс комиссиязынче киргген. Инвестициялыг төлевилелдер конкурузунга киржири-биле күрүне аразының чээли шугуму-биле хөмүү бүдүрериниң талазы-биле төлевилелдиң техника-экономиктиг үндезиннери ажылдап кылдынган болгаш Россияның Күрэкспертизазында чөпшээрежилге чурумун эртип турар; эттен кылган уруглар чемин бүдүрериниң талазы-биле төлевилелдиң техника-экономиктиг үндезини ажылдап кылдынып турар; улуг хемчээлдиг шуугай бүдүрериниң талазы-биле төлевилелдиң техника-экономиктиг үндезинин комиссияже киргген.

Дүк аргыыр, хендир будуур, дүктүн баштайгы чуулдазын кылыр цехтериниң тудуун доозары-биле федералдыг бюджеттен акша-хөреңги келген. Федералдыг бюджеттен дүктүн, алгы-кештиң сезоннуг белеткелинге — 7,3 млн. рубль, одаар үүл чедиреринге — 15 млн. рубль чээлилерни алган. Республика бүдүрүлгелеринге федералдыг органнарның чылыг, чырык энергиязы, хөмүр, харылзаа ачы-дузазы дээш өрелериниң төлевири-биле холбашкан айтырыглар шиитпирлеттинип турар. "Россияның чаңгыс аай энергетика системалары" РАН-га дорт чагыртыр "Тываэнерго" АН-ни тургузарының талазы-биле белеткел ажылдары чоруп турар. Доктаалдың өске-даа үүлдери боттанып турар.

Экономиктиг чорудулгага күрүне таарыштырылгазын чорудар сорулга-биле ажыл-чорудулганың хевирлеринге чөпшээрел бээри, чайгаар бүткен монополияларның тарифтерин база өртектерин таарыштырары, социал-экономиктиг хөгжүлдени баш бурунгаар санап көөрү боттанып келген.

Республикада ажыл-чорудулганың чамдык хевирлеринге чөпшээрел бээрин Тыванын чөпшээрел-бүрүткел палатазы, Тудуг ажыл-чорудулгазынга чөпшээрел бээр төп, Тыва Республиканың арага продукциязынга монополияны хандырар талазы-биле күрүне комитеди, федералдыг яамыларның болгаш ведомстволарның девискээр органнары боттандырып келген. Олар 1998 чылда ажыл-чорудулганың 29 хевирлеринге 2604,7 мун рубль түннүг 1815 лицензия-чөпшээрелди тывыскан. Республика бюджединче 1415,6 мун рубльди шилчиткен.

Албан сагыыр күрүне майыктарын, албан сертификация дүрүмнерин, күрүненің метрология контролюн канчаар сагып турарын күрүне хайгааралынга алган. Өнчүнүң бүгү хевирлериниң 260 объектилерин хынаан. Чурум үрээшкиннерин чайладыр дугайында 200, продукцияны садыглаарын хоруур дугайында 34 бижимел айтыышкыннарны берген. Административтиг чурум үрээшкининиң дугайында 25 мун рубль түннүг торгаал хемчеглерин онааган.

Өртектериниң база тарифтериниң күрүне таарыштырылгазын санзырангайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа "Өртектер тургузуунуң адырынга Тыва Республиканың Чазааның политиказының үндезиннериниң дугайында" база "Тыва Республикада эм аймааның өртектеринге күрүне контролюнуң хемчеглериниң дугайында" доктаалдарны хүлээп алган. Суугаткан газтың, хем база агаар транспорту-биле пассажирлер аргыштырылгазының, суг-биле хандырылга ачы-дузазының, бюджет организацияларынга автомобиль транспорту-биле чүүк сөөртүрүнүң тарифтерин бадылаан. Чайгаар монополия бүдүрүлгелериниң ачы-дуза өртектерин база тарифтерин таарыштырар болгаш контрольдаар талазы-биле тодаргай хүлээлгелерни Тыва Республиканың девискээр энергетика комиссиязы күүседип турар.

1998 чылдың декабрьда хереглел өртээниң индекизи 38,5 хуу өскен, ол Россия Федерациязында ортумак деннелден 3,7 хуу бедик бооп турар. Аъш-чем база үлетпүр бараанларынга хереглел өртээниң индекизи — 138,8 хуу, чурттакчы чокка төлевирлиг ачы-дузага 134,6 хууну тургузуп турар.

Аъш-чем бараанларының бөлүүнге эң-не улуг өртек өзүлдези эзт продукцияларынга — 53,3 хуу өскени демдеглеттинген, сүт база сүт продуктуларынга — 37,2 хуу, хлеб база хлеб-булочка кылыгларынга — 72,9 хуу. Бир кижиниң айда чемнениринге чугула 25 кол продуктунуң өртээн бир айга кылдыр санаарга, 633,7 рубль бооп турар, ол 1998 чылдың көргүзүүнден 160,2 рубль хөй болган.

1999 чылда социал-экономиктиг хөгжүлденің прогнозун Чазак хүлээп ап, Дээди Хурал үүлдүг деп көрген соонда, яамыларның, ведомстволарның, кожууннар база хоорайлар чагыргаларының кол сорулгазы — прогнозтуг көргүзүглерни чедип алыры болган.

1999 чылда социал-экономиктиг хөгжүлденің прогнозунуң кол көргүзүглериниң түннелдери колдуунда бадыткаттынган. Үлетпүрнүң ниити продукциязының хемчээлиниң, инвестициялар, автотранспорт бүдүрүлгериниң чүүк сайгарылгазы прогнозтуг медээдеи үүгле 1-ден 7 хуу чедир хажып турар. 1999 чылдың түннелдери-биле чамдык туруштарга хамаарыштыр Тыва Республиканың көргүзүглери ниитизи-биле Россия Федерациязынга чедип алдынган көргүзүглерни ажып турар. Ниити регионалдыг продукт 1998 чылдың деңнелиндеи 2,4 хуу өскен. 1999 чылда 90 чылдарның дургузунда бир-ле дугаар үлетпүр продукциязының 10 хууга өзүлдези чедип алдынган.

Кол капиталче инвестицияларның ниити хемчээли 283,5 млн. рубльди тургускан. Ооң мурнунда чылдарда ышкаш инвестицияларның акшаландырыышкынының кол үндезини федералдыг база республика бюджеттери болуп арткан. Оларның ниити хемчээлиниң 77 хуузу федералдыг инвестицияларның үлүүнге онаажыр, Тыва Республиканың — 13, бүдүрүлгелериниң боттарының акша-хөреңгилери — 10 хуу. Тыва Республиканың Чазаа федералдыг бюджеттен 10,2 млн. рубль хемчээлдиг инвестицияларны алган, ооң мурнунда чылын ол бүгү 5,9 млн. рубль болган, Федералдыг орук фондузунуң шугуму-биле көвүрүг тудуун херек кырында 46,9 млн. рубль-биле акшаландырган. Республиканың инвестиция программазы 18,9 млн. рубльге акшаландыртынган, ол 1998 чылда көөрде 23,5 хуу хөй.

Федералдыг база тус чер бюджеттериниң күсели-биле капитал тудугже угландырып келген акша-хөреңгиниң чедишпейн турары-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазаа дужаарының кырында келген болгаш мурнады ажыглалга киирер объектилерни акшаландырар ужурга таваржып келген.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң бүдүрүлгелери база организациялары 21173 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киргген, ол эрткен чылдың деңнели-биле 121,8 хууну тургузуп турар. Отчеттуг чылда бүгү чаа тудугларны база капитал септелгениң объектилерин тендер садыынга салып турган. Чыл дургузунда 7 тендер садыын колдуунда чедир туттунмаан объектилерни төндүр тудуп доозары-биле чоруткан. Ол объектилерге Кызыл-Мажалыкта ниити чуртталга бажыңы, Аксы-Барлыкта спорт залы, дүктүн баштайгы чуулдазын кылыр бүдүрүлге, Кызылда № 8 тос каът база № 10 алды каът бажыңнар, Элегес школазының капитал септелгези, Ак-Довуракта музыка школазынга немелде тудуг хамааржыр. Тендер садыгларын чоргусканының түннелинде

(Улаштызы 2-ги арында).

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында.)

2480 муң рубль камнап алдынган болгаш тудугларны доозар хуусаалары элээн кызырылган.

Улус ажыл-агыйынга кончуг чугула, социал ужур-дузалыг Каа-Хемни кежир көвүргүнү, сарыг шажынның хүрээзин, суггарылга системаларын, садыг-делгелге төвүн, автоматчыткан телефон станциязын, "Сименс" деп герман фирманың 12 муң телефон дугаарлыг АМТС-ин, чылда 1 муң тонна чүн бээр күчүлүг дүк ээрер цехти, күрүне университединиң ниити чуртталга бажыңын, Кызыл хоорайга 144 аал чурттаар 2 чурттал-га бажыңын ажыглалга киирген.

Чазак чурттал-га тудуун көвүдедиринче онза кичээнгейни салып турар. Республиканың тускай сорулгалыг "Бодунуң бажыңы" деп программазы бадылаттынган. "Чурттаар оран-сава", "Бодунуң бажыны" деп программаларның иштинге "Тыва хамааты төлевилел" институтунда тус черниң чиик өртектиг тудуг материалдарын ажыглап турган, көдээге тудар хуу чурттал-га бажыңнарының төлевилелдериниң каталогун ажылдап кылган. 1998 чыл-биле деннээрге, хуу арга-биле туткан чурттал-га бажыңнарының хемчээли 25,7 хуу өскен, бо чорук чурттакчы чоннуң бодунуң хууда оран-савазын тудар херекке идепкейиниң көдүрүлгенин хереченлеп турар.

Тудуг-суурну үзүктелиишкиннер болгаш долу хемчээлдиг эвес акшаландырып келгени, ылаңгыя федералдыг бюджеттен, кончуг багай салдарлыг болган. Оон-биле холбаштыр тудуг организацияларына өре турган.

Немелде инвестициялар системазының ажылдааны чогуур үре-түннелди берген. 1999 чылда Тыва Республиканың хөгжүлде Фондузунче ниитизи-биле 2,3 млн. рубль киргеи. Ол акша-хөреңгини кыры шыыглыг рынокту, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуннарга кывар-чаар үүл кудар станцияларны, сарыг шажынның хүрээзин болгаш өске-даа объектилерни тударынга ажыглаан.

Берге байдалдар турбуже, 1999 чылда **чурттал-га-коммунал ажыл-агыйларының** бүдүрүлгелери турум, үзүктел чок ажылдап келгеннер. Чылыг, суг хандырылгазының, канализация болгаш электри хандырылгазының системаларының ажылы үзүктел чок кылдыр хандыртынган. 1998 чылдың ол-ла үезин-биле деннээрге, карылгаларны 12 млн. рубльге кызырган.

Республиканың хоорайларының чурттал-га фондуларынга чылыг санаар хереклелдерни тургузары-биле акша-хөреңгини чада аайы-биле аңгылап бээриниң дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган. Ындыг үүл ажыглаттынып турар чылыг энергиязының төлевири дээш бюджет акша-хөреңгизин элээн камнап алыр арганы бээр. 1998 чылда хамаатыларның чурттал-га-коммунал ачы-дузазы дээш төлевирлериниң деңнели 29 хуу турган болза, 1999 чылда ол 34 хуу чедир өскен. Ынчалза-даа хамаатыларның санажыр-төлежир арга-шинээниң куду болганындан төлевирлериниң деңнелин 60 хуу хемчээлдиг федералдыг стандартка чедирери болдунмайн барган. 2000 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, чурттакчы чоннуң чурттал-га-коммунал ачы-дузазы дээш өрези 31 млн. рубль болуп турар.

Республиканың чурттакчылыг суурларының база хоорайларының чаагайжыдылгазын, санитарлыг ашталгазын чорударының талазы-биле улуг ажылды кылып чоруткан. Тыва Арат Республиканың Россия Федерациязының составынче эки тура-биле киргениниден бээр 55 чыл ою-биле холбаштыр чаагайжыдылга талазы-биле конкурсту Чазактың чарлаанының түннелинде ногаанчыдылганы кылып, ыыштарны олурткан, бичии уруглар ойнаар шөлдери, бажыңнар баарын септээн, социал адырның объектилерин кышка белеткээн. Конкурска тиилээн Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларга, Улуг-Хем, Каа-Хем, Бай-Тайга, Кызыл кожуннарга 300 муң рубль түүнүг шаннаалдарны тывыскан.

Оон-биле кады республикада чурттал-га-коммунал ажыл-агыйының реформазы оожум темпилиг чоруп турар. Чурттал-га фондузунуң капитал септелгезин болур-чогуур деңнелде чорутпайн турар, чурттал-га-коммунал ажыл-агыйының объектилериниң ажыглалынга херек материал-техниктиг курлавырларны, ылаңгыя үрелиишкиннер үезинде ажыглаар курлавырны, четпес тургузуп турар болгаш хандырып турары объектилерде саналга хереклелдерин салбайн турарындан чылыг энергиязының, суг, электри хандырылгазының чарыгдалдарын эвээжедир арга чок бооп турар.

2000 чылда республикага эң чугула ужур-дузалыг адырның чурттал-га-коммунал ажыл-агыйының — реформалаашкынга болгаш хөгжүлдезинге үндезин өскерилгелерни чедип алыры, ол ышкаш чурттал-га-коммунал ажыл-агыйының объектилериниң талазы-биле өнчүге хамаарыштыр бүрүн эргелерни болгаш эргелерни аңгылаар ажылды доозары чугула.

Кыдыкы Соңгу чүк районнарынче база аңаа деннээн черлерже **продукция (бараан) чедиреринің** айтырыглары Тыва Республиканың Чазааның контролюнга турып келген. Бо ажылды тускай сорулгалыг субвенциялар Фондузунуң акша-хөреңгизи-биле боттандырып келген. Ол акша-хөреңгини социал адырның, чурттал-га-коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелеринге база организацияларынга кывар-чаар үүлдер садып аарынга база оларны чедиреринің чарыгдалдарын дуглаарынга аңгылап берип турган. Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылда тускай сорулгалыг субвенциялар Фондузунуң акша-хөреңгизинге тургускан лимиди — 29,6 млн. рубльдиң шуптузун акшаландырган. Аңгылап берген акша-хөреңги ЧЭТ-ти болгаш котельнаяларны кышка белеткеп алыр арганы берген. 1999 чылдың дургузунда оларның хереглелинге 28,9 муң тонна кывар-чаар материалдарны, 362,0 тонна хөмүрнү, 50,8 муң тонна аъш-чем аймаан кир сөөрткен. Россия Федерациязының Соңгу чүк талазы-биле күрүне комитединге кылып чоруткан ажылдың түннелинде 24 млн. рубль түүнүг кывар-чаар материалдарны республикага немей үндүрүп берген.

Республиканың бойдус курлавырын өөренип көөр талазы-биле ажыл уламчылаан. Тыва Республиканың минерал чиг эт баазазын хөгжүдериниң программазынга дүүштүр 1996—2000 чылдарда федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгизиниң күсели-биле республиканың девискээринге геологтуг, гидрологтуг комплекстиг ажылдар, геологтуг шинчилелдер, чер иштиниң сугларының шинчилели болгаш геологтуг хүрээлелдиң мониторингизи чоруттунган. Республиканың минерал чиг эт баазазын катап тургузар фондудан 2147,3 муң рубльди геология-шинчилел болгаш эртем-шинчилел ажылдарын акшаландырарынче угландырган. Курлавырлар немей тургузар талазы-биле ажылдарны тывыш бүдүрүлгелери боттары база чоруткан. Ону олар минерал чиг эт баазазын катап тургузарынга көрдүнген шилчидилгелериниң-даа база боттарының акша-хөреңгилериниң-даа күсели-биле боттандырып келгеннер.

Республикада алдын курлавырының немелде өзүлдези 760 кг болган, оон иштинде бүдүрүлгелериниң боттарының акша-хөреңгилериниң күсели-биле — 500, минерал чиг эт баазазын катап тургузарының фондузунуң күселиби-ле — 260 кг болган. Чамдык объектилериниң чер иштиниң байлактарын ажыглаар талазы-биле конкурстарны чарлаан, оларның аразында Элегестиң хөмүр-даш курлавыры база бар.

Үүрелчек болгаш рудалыг алдын, хөмүр-даш база өскеде ажыктыг казымалдар чыдар черлерни ажыглалга киирери үндүрүг онаар баазаны, калбартырының күселиби-ле республиканың бюджединиң орулгалыг кезээн улгаттырарынга дузалаар.

Күрүне өнчүзүн башкарары. Тургустунган социал-экономиктиг байдалдарда Чазак күрүне өнчүзүн башкарарының принциптерин болгаш аргаларын өскертириниң айтырыгларынче кичээнгейни углаан. Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң талазы-биле республика улуг күчү-шыдалдыг. Оон составында федералдыг унитарлыг 23 бүдүрүлге, федералдыг 200 албан черлери, республиканың 95 каттышкан бүдүрүлгези, күрүнеиң 100 ажыг албан чери, муниципалитет өнчүнүң 400 ажыг объектизи туруп турар. 49 акционер ниитилелде күрүне өнчүзүнүң 99585 акциязы бар, оларның 11-инде тускай эрге — Алдын акцияны киирген.

Күрүне болгаш хуужуткан бүдүрүлгелериниң 1999 чылдың дургузунда кылып чоруткан ажылын анализтеп көөрге, күрүне секторунда үлетпүр продукциязының бүдүрүүшкүнү 20,7 хуу, хуужуттунган үлетпүр бүдүрүлгелеринде — 7,9 хуу улгаткан болуп турар. Хуужуткан автотранспорт-биле чүк сөөртүлгезиниң үлүү сөөртүнген чүктериниң ниити хемчээлинде 97,3 хуу болган, эрткен чылдың деннелинге хамаарыштыр алырга, чүк сөөртүлгези 146,1 хуу өскен. Күрүне секторунуң күүсеткени тудугнуң жерээлиг ажылдарының хемчээли эрткен чылдыы-биле деннээрге, 10 хуу өскен.

Федералдыг, күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүнүң деннелдер аайы-биле аңгылаар хуваалдазы доозулган. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүң Даңзызы бадылаттынган. Кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның төлээлекчилериниң тус чер хуралдары муниципалитет өнчүзүнүң объектилериниң даңзызын бадылаан. Республиканың девискээринге федералдыг болгаш республика эт-хөреңгизиниң даңзылаашкынын чоруткан. Аңаа үндезилээш, күрүне өнчүзүнүң даңзызынче федералдыг өнчүнүң шимчевес хөреңгизиниң 791 объектизин болгаш республиканың 564 өнчүзүн киирип, ук эт-хөреңгиниң дугайында сан-медээлерни айтыпшаан база даңзының дугаарларын электроннуг баазага киирбишаан, оларның талазы-биле учетту киирген.

Күрүне өнчүзүн башкарарының айтырыгларын таарыштырар нормативтиг эрге-хоойлулуг актыларны сайзыраңгайжыдар талазы-биле ажыл уламчылаан. "Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар дугайында", "Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүң объектилерин муниципалитет өнчүзүнче шилчидериниң болгаш муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин күрүне өнчүзүнче хүлээп алырының чурумунуң дугайында", "Тыва Республикага күрүне өнчү-хөреңгизин хуужудар дугайында болгаш муниципалитет өнчү-хөреңгизин хуужударының үндезиннериниң дугайында" Тыва Республиканың хоойлулары хүлээп алдынган.

Кара болгаш өңнүг металлдар артынчыларын чыырын, сайгарарын болгаш сөөртүрүн чурумчудар; күрүненің ажыглалга киргеи чурттал-га фондузун, чамдык ниити чурттал-га черлерин кадагалаар, хандырар болгаш септээр; барааннар делгелгелерин организастаар болгаш амгы үениң технологияларынга дүүштүр оларны сайгарар; автооруктарны чаартыр, тудар болгаш септээриниң талазы-биле төлевилел-дезевилел документилерин ажылдап кылыр, ук сорулгаларны шиитпирлээр кылдыр "Тыва-торметаллдар", "Коммунальщик", "Садыг-делгелге төвү", "Оруктар" күрүне бүдүрүлгелерин тургускан.

Күрүне бүдүрүлгелериниң болгаш күрүне үлүглүг акцияларлыг акционер ниитилелдериниң удуртукчуларының профессионал деннелин бедидеринче база төлептиг шынарын тодарадырынче онза кичээнгейни салып келген. Бүдүрүлгелер болгаш ниитилелдер удуртукчуларының аттестациязын эрттиргеи, аңаа киришкен 30 удуртукчунуң үжү аттестация эртпээн. 1999 чылда республиканың кожуннарының база хооорайларының чагырга черлериниң специалистеринге күрүне болгаш муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп-башкарарының, хуужудулганын, өнчүнү хуваар болгаш оон даңзызын чорударының, эт-хөреңгини чизелээриниң, өнчүнүң ажыглалындан киргеи орулгаларны бүгү деннелдерниң бюджеттеринче чыырының айтырыгларының талазы-биле семинарларны эрттиргилээн.

Чамдык күрүне бүдүрүлгелериниң сан-хөө ажыл-агый чорудулгазының, кол хөреңгилерни чөп ажыглап турарының, оларның камгалалын канчаар хандырып турарының талазы-биле чоруттунган хынаалдалар хөй-хөй бүдүрүлгелерде бүдүрүлге күүлери ажыглаттынмайн турар, чок-ла болза оларның үүгле кезик-чамдыызы ажыглаттынып турар дээрзин көргүскен. Ынчангаш ажыглаттынмайн турар эт-хөреңгини өске бүдүрүлгелерже дамчыдып, азы оларның хуужудулгазын чорудуп турган. Шак ынчаар дүк чуур дерилге, "Восток" кинотеатрның оран-савазы, сайгарлыкчы чорукту деткиир фондунуң административтиг болгаш бүдүрүлге бажыны, "АТБ-1" акционер ниитилелиниң дузалаа ажыл-агыйы, Бай-Хаак, Сарыг-Сеп суурларда болгаш Чадаана хоорайда автостанциялар, "Тыва алдын" күрбүдүрүлгениң базазы болгаш өске-даа объектилер үре-түннелдиг ажылдыг хуу кижиниң холунче азы муниципалитет өнчүзүнче киргеи.

Күрүне бүдүрүлгелериниң хуужудулгазын хоойлудүрүмну барымдаалап чоруткан бе дээрзиниң талазы-биле хынаалдаларны чоруткан. Илереттинген хоойлужудулга хажыдыышкыннарының фактыларынга дүүштүр Тыва Республиканың Арбитраж суду Кызылдың дааранылга фабриказын шын эвес хуужуткан деп көргеи. Эт-хөреңгини күрүне өнчүзү кылдыр эгиткен, "Кызылдың дааранылга фабриказы" деп каттышкан бүдүрүлгени тургускан.

Күрүне өнчүзүнде быжыглаттынган акционер ниитилелдерниң акцияларын садар талазы-биле ажыл уламчылаан. 315820 рубль түнге 298420 акция саттынган. Күрүне эт-хөреңгизин хөлезилелге бээр, хөлезилелден киргеи акша-хөреңгини республика бюджединче киирер талазы-биле ажыл доктаамал контроль адаа-биле боттанып келгеи. 1999 чылдың дургузунда федералдыг бюджетче федералдыг өнчүнү ажыглаанындан 217 муң рульди шилчиткеи. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн сатканындан болгаш ажыглаанындан республика бюджединче 3005,7 муң рубль шилчиттинген.

Акционер ниитилелдери күрүне өнчүзүнде турар акциялар езугаар республика бюджединче үүгле 60,7 муң рубль дивидендини (ажык-кончааны) санап тыпкаш, чоруткан. Акционерлериниң, акционер ниитилелдериниң ролю биеэги хевээр куду бооп артышаан, чүге дизе оларның хөй кезии ниитилелдериниң ажылынга киришпейн турар. Акционер ниитилелдеринде күрүне төлээлекчилери акционер ниитилелдериниң ажыл-чорудулгазынга салдар чедирер дээш боттарының бүрүн эргелерин долузу-биле ажыглап шыдавайн турар.

Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарарын чангыс аай туруштан боттандырары-биле күрүне өнчү-хөреңгизиниң чөптүг ажыглалын контрольдаар ведомстволар аразының комиссиязы тургустунуп, Тыва Республикага күрүне эт-хөреңгизин эргелеп-башкарарының болгаш хуужударының концепциязы хүлээп алдынган. Күрүне бүдүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазынга шыңгыы контрольду тургузар, бүдүрүлге бүрүзүнге кол техника-ажыглал көргүзүглерин чылдың-на тодарадыр, бүдүрүлгелериниң сан-хөө ажыл-агый чорудулгазынга хынаалдалар системазын, баланс комиссияларын болгаш хамаарышпас аудиттерни катап тургузар херек.

Ажылдавайн турар чамдык бүдүрүлгелерни катап тургузарының, бар күүлерге сайгартынгыр продукцияны кылырының программазын ажылдап белеткээри көрдүнүп турар. Катап тургузары чогумчалыг эвес деп санаттырган бүдүрүлгелерни эде чаартырын азы дүжүрерин планнап турар.

Республиканың экономиказынга элээн улуг рольду **биче бизнес сектору** ойнап турар. 1999 чылда оон бүдүрген продукциязының ниити хемчээли, ажылдар болгаш ачы-дузалар чедирилгези 498,0 млн. рубль болган. Садыг-саарылгада оон үлүү — 16,7 хуу, тудугда — 15,5, үлетпүрде болгаш транспортта — 5,8 хуу болуп турар. Республиканың девискээринде биче сайгарлыкчы чоруктуң 10170 субъектизи, оон иштинде 706 юридиктиг эргелиг албан черлери, 9464 аңгы-аңгы кижилер ажылдап турар. Оларның 38 хуузу садыгда болгаш хөй-ниити чемненилгезинде, 18,8 хуузу — тудугда, 12,5 хуузу — үлетпүрде болгаш 2,8 хуузу — транспортта хаара туттунган. Акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күселиби-ле биче сайгарлыкчы чорукту деткиири-биле 2,5 млн. рубль инвестицияларны хаара туткан.

Чазактың моон соңгааргы күжениишкиннери биче бүдүрүлгелериниң системазын калбартырынче болгаш оон ынай сайзыраңгайжыдарынче, хөгжүлде ап үнериниге улуг инвестициялар негевейн турар, бедик саарылгалыг, курлавырлар-лыг биче бизнестиң бүдүрүлгелериниге күрүнеден деткимче көргүзеринче угланган турар.

Күрүнеден деткимчени көргүзүп, үндүрүг чиигелдерин берип, оон иштинде бууроашкын дугайында хоойлужудулгада көрдүнген чурумнарны ажыглап тургаш, бүдүрүлгелериниң ажылын чогумчудар, оларның **соңхөөзүн экижидер** талазы-биле хемчеглерни Чазак алыр.

2000 чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, даштыкы эргелеп-башкарылганың чурумунда 11 ажыл-агый объектизи турар, ында 1450 кижи ажыл-иште хаара туттунган, эрткен чылын бараан продукциязын бүдүрүп үндүрери 15 млн. рубль болган. 38 организацияда конкурс езугаар бүдүрүүшкүнүү ажыткан, оларның 19-у чок болуп турар өрелиг кижилер, 2 бүдүрүлге хайгааралда.

Конкурстуг бүдүрүүшкүннүң чорудулгазының үезинде өнчү ээзиниң солчулгазы элээн каш чылдар дургузунда аңаа туруп, ажылдавайн турган Кызыл-Мажалыктың эт комбинадынга, "Кызыл" совхозка, "Байлак" хаван комплекизинге бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын катап эгелээр арганы берген.

Бүдүрүлгелериниң бюджетке болгаш бюджеттен дашкаар фондуларга өре-ширелерин төлеттирер ажыл-чорудулганы күштелдирер сорулга-биле тургускан регионалдыг ведомстволар аразының баланс комиссиязы 18 хуралды эрттиргеи, ниитизи-биле 97,3 млн. рубль түүнүг чедир төлеттинмээн үндүрүг өрелиг 45 организацияларны аңаа көргеи, ук өрелериниң 84,3 млн. рублин төлеттиргеи.

Чамдык чүгээр макроэкономиктиг көргүзүглер турзадаа, экижидиишкин чорудулгазы-биле холбашкан айтырыгларның дөгерезин шиитпирлээри болдунмайн барган. Чамдык организацияларның төлеп шыдаар арга-шинээ экижээн бол, нормативтиг деннелге четпээн, карылгалыг бүдүрүлгелериниң деңзигүүрү улуг болуп артышаан, чээли талазы-биле өре-шире кончуг эвээш төлеттинип турар. Арбитраж эргелекчилериниң ажылынга хамаарыштыр контроль четпес.

Үнүп келген чылда онза кичээнгейни юридиктиг эргелиг албан черлериниң бүгү деннелдериниң бюджеттеринче, өре-ширезин эде көөрүнче, сан-хөө мониторингизиниң түннелдерин көрүп тургаш, социал ужуруткалыг бүдүрүлгелерге деткимче көргүзеринче угландырары чугула.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилериниге таарымчалыг эрге-хоойлулуг болгаш экономиктиг байдалдарны тургузары **даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың** кол угланыышкыннарының бирээзи болган. Ол сорулга-биле "Тыва Республикада инвестиция ажыл-чорудулгазының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң чаа эдилгези хүлээп алдынган, инвесторларны деткиир талазы-биле бөлүк хемчеглер, ылаңгыя инвестиция ажыл-чорудулгазынга идигни бээри, ону күүседип турда, чиигелделиг үндүрүгнү онаары, инвесторларның эргелериниң күрүнеден немелде магадылаалдары ында кердүнген.

Республиканың даштыкы садыг саарылгазы 1759 муң АКШ-тың доллары болган, оон иштинде экспорт — 725 муң доллар, импорт — 1034 муң доллар. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилериниң санының өзериниче угланыышкын көстүп келген, оларның саны 1998 чылда 23 турган болза, ам 33 четкен. Олар каайлы болгаш өске-даа төлелгелер дээш 7 млн. ажыг рубльди төлээннер. "Кызылдың эт комбинады" акционер ниитилели, "Аң фермазы" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилел, "Тыва тараа продукт" акционер ниитилели, "Плутон" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилел, "Тыва алгы" ажык акционер ниитилели, "Тывасвязьинформ" күрүне бүдүрүлгези эң идепкейлиг киржикчилер болуп турар.

Моол-биле кызыгаар чоогунуң садыг-экономиктиг кады ажылдажылгазын калбартыры даштыкы экономиктиг харылзааларны хөгжүдеринге мурнады чорудар сорулгаларның бирээзи болуп артышаан. 2000—2001 чылдарда Тыва Республика биле Моолдуң аразынга кызыгаар чоогунуң садыг-экономиктиг кады ажылдажылгазының Программазы бадылаттынган, оон боттаныышкының Россия Федерациязы биле Моолдуң аразында регионалдыг болгаш кызыгаар чоогунуң садыг-экономиктиг кады ажылдажылгазының Программазынга дүүштүр чорударын планнап турар. Тыва Республиканың Чазаа биле Моолдуң Завхан аймааның Администрациязының аразында садыг-экономиктиг болгаш кызыгаар чоогунга культура талазы-биле кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгага ат салдынган. Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржак баштаан Чазак делегациязы аңаа чораан, делегацияның чоруп турган үезинде бот-боттарынга ажыктыг чугула айтырыгларны чугаалажып, эрге-хоойлу камгалаар ажыл-чорудулганың айтырыгларынче онза кичээнгейни угландырган. Чугаалажыышкыннарның түннелинде хоругдалда чыдар Россия Федерациязының 7 хамаатызын келдередип хостаан болгаш оларны төрээн чуртунче чандырган. Тыва Республиканың Чазаа биле Убса-Нур аймактың Администрациязының аразынга садыг-экономиктиг болгаш кызыгаар чоогунга культура талазы-биле кады ажылдажылга дугайында Дугуржулгага дүүштүр кады ажылдажылганы улам ынай хөгжүдер талазы-биле бодаралдыг протоколга ат салдынган. Көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр талазы-биле кады ажылдажылгалыг бүдүрүлгени тургузар дугайында, Моолдуң Завхан аймаандан дириг малды дужаар болгаш Улаастай хоорайга "Тыва" садыг бажының ажыдар дугайында дугуржулгалар чедип алдынган. Хүлээп алдынган хемчеглериниң түннелинде, Моол-биле даштыкы садыглажыышкынның ниити хемчээли 7,6 катап өскен.

Кыдат-биле харылзааны хөгжүдеринче онза кичээнгейни угландырып турар. Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. Ооржактың Пекин хоорайга регионал аразынга кады ажылдажылганың делегей шуулганының ажылынга киржип турган үезинде инвестиция төлевилелдерин көргүскен, экспорт продукциязының даңзызын саналдаан. Мурнуу Кыдаттың хөреңгитен бөлүктериниң делегациязы кээр деп турар, олар көдээ ажылагый, садыг болгаш тудуг талазы-биле кады ажылдажылгалыг инвестиция төлевилелдерин боттандырарынга сонуургалдыглар.

Бо чылын Көрей Республиканың Россия Федерациязында Төлээ черниң киржилгези-биле чиг эт продукциязын солчурунга бартер дугуржулгазын белеткээр талазы-биле Мурнуу Көрейниң чамдык фирмалары-биле ажылды чоруткан.

Республиканың Чазаа биле "Project Aid-Сибирь" (АКШ) садыг-саарылгалыг эвес организацияның аразында гуманитарлыг дуза көргүзер дугайында Дугуржулгага ат салдынган. Аңаа дүүштүр 1999 чылдың сентябрьда-ла гуманитарлыг дуза кээп эгелээн. Чурттакчы чоннуң чединмес хандырылгалыг кезээнге 600 тонна аъш-чем продуктуларын халаска бээри көрдүнүп турар.

Республиканың Чазаа республикага даштыкы садыглажыышкын саарылгазын улгаттырар талазы-биле хемчеглерни ап чоруткан.

Регионалдар аразынга кады ажылдажылганың аргашинээн улам ынай ажыглаар талазы-биле ажыл уламчылап турар. Тыва Республиканың Чазаа биле Москва хоорайның Чазаанын аразында экономиктиг, социал, эртем-техниктиг болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылганың дугайында Чиңгине дугуржулгада болгаш протокол шиитпирлеринде көрдүнген хемчеглер боттанып турар.

Республикаже инвестицияларны хаара тудар болгаш "Сүт" акционер ниитилелдиң, "Кызылдың пивзаводу" бүдүрүлгезиниң бүдүрүүшкүнүн катап чорудар талазы-биле Москва, Абакан, Новосибирск хоорайларның инвесторлары-биле бот-боттарынга ажыктыг харылзааларны экижидер хемчеглерни Чазак алган.

Регионнар аразының "Сибирь дугуржулгазы" ассоциациязының деннелинге инвестиция төлевилелдериниң боттанышкынын Чазак чедип алыр сорулганы салып турар. Хакас Республика болгаш Томск область-биле экономиктиг, социал, эртем-техниктиг болгаш культура талазы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгаларга ат салыр дугайында чепшээрежилге чедип алдынган.

III. БЮДЖЕТ, ҮНДҮРҮГ БОЛГАШ АКША-ЧЭЭЛИ ПОЛИТИКАЗЫ

Бюджет. 1999 чылда Тыва Республиканың Чазааның ажыл-чорудулгазы сан-хөө кризизиниң болгаш сан-хөөнүн турум эвес кадыг-дошкун байдалдарында боттуң орулгаларының чыылдазын бедидериниң, үндүрүг онаар баазазын калбартырының күсели-биле бүгү деннелдериниң бюджеттериниң орулгалыг баазазын турум өзүлдезин тургузарынче, бюджеттиң чарыгдалдарын сан-хөөнүн дөстери-биле бүрүн хандырарынче угланган турган. Ол ышкаш республика бюджединиң бедик дотациялыг байдалын өөренип көрбүшаан, федералдыг бюджеттен сан-хөө дузазын немей үндүреринің талазы-биле ажылды доктаамал чорудуп келген.

Чазактың чоруткан ажылының түннелинде каттышкан бюджетче 1046,1 млн. рубль, оон иштинде боттуң орулгалары — 189,9 млн. рубль кирген. Күрүненің бюджеттен дашкаар фондуларының орулгалары 691,2 млн. рубль болган, федералдыг өнчүде турар эргелеп-башкарылганың федералдыг органнарын, бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны акшаландырарынче 567 млн. рубль кирген. Бүгү дөстерни таварыштыр 2304,3 млн. рубльдиң орулгалары кирген, ол болза 1998 чылдаазынга көөрде, 712,4 млн. рубль хөй.

"1999 чылда федералдыг бюджет дугайында" хүлээп алдынган Федералдыг хоойлу езугаар республикага сан-хөө дузазы 566,2 млн. рубль түнге, оон иштинде трансферттер — 506,2 млн. рубль кылдыр тодараттынган. Оон-биле холбаштыр республиканың каттышкан бюджединиң эге баштайгы ниити хемчээли орулгалар талазы-биле 746,7 млн. рубль, чарыгдалдар талазы-биле — 915,7 млн. рубль, бюджеттин дефициди 169 млн. рубль кылдыр тургустунган. Бюджеттин четпес кезээн дуглаар дээш республиканың Президентизи, Чазаа республиканы немелде сан-хөө-биле хандырар дугайында айтырыгны янзы-бүрү деннелдерге көөр ужурга таваржып турган.

1999 чылда федералдыг бюджеттен республикага сан-хөө дузазын 286,1 млн. рубльге улгаттырган. Оон иштинде трансферттерни 141,8 млн. рубль түнге; бюджеттен чээлини — 35 млн. рубльге; регионнарны хөгжүдериниң федералдыг программаларын акшаландырар талазы-биле чээли өре-ширезин дуглаарынга тускай сорулгалыг субвенциялар фондузундан — 10,6 млн. рубльге Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче болгаш оларга деннештирген черлерже продукция сөөртүп киирерин күрүнеден деткиириниге тускай сорулгалыг субвенцияларның фондузундан — 53,6 млн. рубль кылдыр көвүдеткен. Тускай сорулгалыг субвенциялар фондузундан бедик дотациялыг регионнарга немелде сан-хөө дузазы кылдыр 40 млн. рубль түнге акша-хөреңгини аңгылап берген.

Республиканың каттышкан бюджединиң боттуң орулгалары 106,1 хууга күүсеттинген, 1988 чылдыы-биле деннээрге, 17,7 хуу өзүлделиг болган. Бюджеттиң ниити орулгалыг кезээнге боттуң орулгаларның үлүү 18,2 хуу азы 189,9 млн. рубль болган. Кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның бүгү-ле бюджеттеринче хууда орулгаларның план езугаар дужаалдарының күүселдези хандыртынган. Ак-Довурак хоорайның чагыргазы бодунуң орулгаларын чыыр талазы-биле бюджет хүлээлгелерин 29,8 хууга күүсетпээн.

Республика бюджединден муниципалитет тургузугларының бюджеттеринге 581,6 млн. рубль түүнүг сан-хөө дузазын көргүскен, ол 1998 чылдыынга деннээрге, 212 млн. рубльге хөй. Оон иштинде трансферттерни — 333,1 млн. рубль, дотацияларны — 153,4 млн. рубль, Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынче болгаш оларга деннээн черлерже барааннарны (продукцияны) сөөртүрүнге күрүнеден деткимчеге — 34,2 млн. рубль, бюджет адырының албан черлеринге одаар чүүлдү сөөрткени дээш транспорт чарыгдалдарын дуглаарынга — 36,8 млн. рубль кылдыр республика бюджединден аңгылап берген.

1999 чылда үндүрүг дужаалдарының хемчээлиниң күүсеттинеринге орулгага үндүрүг талазы-биле төлелгелер — 105,5 хуу, немелде өртек үндүрүү — 104,9 хуу, орулга үндүрүү — 113,6 хууга, садыглаашкындан үндүрүг — 147,2 хуу, черни ажыглааны дээш төлелгелер — 127,3 хуу, чурттал-га фондузунуң ажыглап турарының үндүрүү — 110,2 хуу, даштыкы валютаны садып алырынга үндүрүг — 2 ажыг катап, а ол ышкаш каттышкан орулгага үндүрүү — 5 катап боттуг салдарны чедирген.

Оон-биле чергелештир юридиктиг эргелиг албан черлериниң эт-хөреңгизинге үндүрүг талазы-биле (68,5 хуу) болгаш чер үндүрүүнүң талазы-биле (47,4 хуу) ниити хемчээлдер күүсеттинмээн.

1999 чылда шалың акшазының агар төлевирин болгаш оон 1998 чылдагы чээли өре-ширезин дуглаары-биле бюджет адырының ажылдакчыларынга 505,7 млн. рубльди азы эрткен чылдыынга деннээрге, 171,9 млн. рубль хөйну шилчиткеи. Бюджет чээлизиниң талазы-биле 1997 чылдың өрелерин 310,5 млн. рубльден турганындан 204,5 млн. рубль чедир кызырып шыдаан.

Өөредилге албан черлерин акшаландырарынче 337,6 млн. рубльди, 1998 чылдыынга деннээрге, оон 64,9 млн.

(Уланчызы 3-кү арында).

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда.)

хөйнү, кадык камгалалынче болгаш күш-культураже — 199,8 млн. рубльди азы 46,5 млн. рубль хөйнү чоруткан. Культура албан черлерин акшаландырарының өзүүшкүнү 7,6 млн. рубль, социал политика талазы-биле — 24,0 млн. рубль өзүлделиг болган.

Күрүнеиң инвестицияларынга республика бюджединден 1998 чылдыындан 3,2 млн. рубльди хөйнү аңгылап берген. Тускай сорулгалыг программаларны күүседиринче республика бюджединден 687,6 муң рубльди шилчиткен.

"Хоочуннар дугайында" хоойлуну боттандырарынга — 950 муң рубльди, "Инвалидтерниң социал камгалалыныч дугайында" Хоойлуну күүседиринге — 714 муң рубльди республика бюджединден аңгылаан.

Хандырылгазы кошкак өг-бүлелерге хөмүр-даш садып алыр кылдыр 4 млн. рубль түнге дузаны көргүскен. Республиканың чедери берге черлеринде (Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарында) чурттап турар чонга авиабилеттер талазы-биле ылгалды 4,7 млн. рубль түнге дедир эгиткен. 149 аарыг кижини республикадан дашкаар эмнедип чорударынга республика бюджединден 589 муң рубльди аңгылап берген.

Бюджеттиң үүрге-чүүгүн чиигедири-биле чонга төлевирлиг ачы-дузаны көргүскенинден 15,9 млн. түннүг рубльдиң акша-хөреңгилерин хаара туткан. Ыяап-ла медицина камгаладылга фондузунуң акша-хөреңгизи 12,3 млн. рубль болган, ону аъш-чем, эм-таң аймаа садып алыр кылдыр эмнелге-профилактиктиг албан черлеринче чоруткан.

1999 чылда Саң-хөө яамызының ажылдакчылары 47 хыналданы чоруткан. Электри болгаш чылыг энергиязын, оттулар чүүлдү, газты, кывар-чаар материалдарны чарыгдаарынга, харылзааның, транспорттуң, чурттал-коммунал ажыл-агыйының ачы-дузазынга көрдүнген лимиттерни хөй-хөй организациялар болгаш бүдүрүлгелер сагывайн турары илерээн. Бюджет адырының албан черлериниң, ылаңгыя уруглар садтарының, школа-интернаттарның, көдээ клубтарның, библиотекаларның ажылы карылгалыг болуп турза-даа, оларны кызырарын болгаш эде тургузарын чер-черлерде кедергей оожум боттандырып турар. Чурттакчы чондан коммунал төлелгелер чыылдазының контролю кошкак. Чылыг энергиязының, изиг болгаш соок сугнуң чарыгдалдарын санаар херекселдер чедир тургустунмаан. Оттулар чүүлдү, кывар-чаар материалдарны болгаш тудуг материалдарын, өске-даа бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерни үндүр бижиирин кол нуруузунда херек кырында чарыгдалды барымдаалап ында-хаая чорудуп турар. Тендер садыглаашкынны чорударын дамчыштыр садып ап турар аъш-чемниң продуктуларының, эм-таң аймааның, оттулар чүүлдүң, чиик болгаш кадыг эт-херекселдиң, тудуг материалдарының херекселдериниң өртээн чиигедириниң талазы-биле хемчеглер алдынмаан. Бо болгаш өске-даа айтырыгларга чурумну тургузар дээш отчеттуг чылда алызында барып күрүнеиң саң-хөөзүн экижидеринче база чогумчударынче угланган программаларны болгаш хемчеглерни ажылдап кылган база боттандырган.

1999 чылдың 1-ги кварталында, чартык чылда болгаш 9 айларда республика бюджединиң күүселдезиниң дугайында отчеттарны республиканың Чазаа киирген болгаш бадылаан, оларны Дээди Хуралга бадылаан.

Россия Федерациязының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республикада Эргелели бүгү деннелдерниң чер-черлерде бюджеттерин касса хандырылгазынга хүлээп алыр талазы-биле ажылды эгелээн.

Россияның Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелели 1999 чылда 210 ревизияларны болгаш хыналдаларны чоруткан. Илереттинген когаралдың ниити түнү 54,7 млн. рубль болган, ооң иштинде хоойлуга дүүшпес чарыгдалдар — 51,7 млн. рубль, оларның иштинден республика бюджединден акша-хөреңгилер — 7,1 млн. рубль, Кызыл хоорайның — 19,8 млн. рубль; акша-хөреңгилерниң болгаш материалдыг үнелиг чүүлдериниң четпези — 2,9 млн. рубль, оларның иштинден республика бюджединден акшаландырып турар бюджет албан черлеринде — 2,3 млн. рубль. Эгиткен когаралдың түнү 2,3 млн. рубль болган, буруулуг кижилерден 1,6 млн. рубльди тырткан. Бюджетче 11,2 млн. рубльдиң немелде төлелгелерин, ооң иштинде республика бюджединче 0,2 млн. рубльди киир санаан.

46,2 млн. рубль түннүг когаралды илереткен 53 ревизияларның болгаш хыналдаларның материалдарын истелге органнарынче шилчиткен. 17 кеземче херээн оттурган, ревизияларның болгаш хыналдаларның түннелдерин езугаар 8 шиитпирни хүлээп алган. Сагылга-чурумга болгаш материалдыг харыысалганы албан-дужаалдыг 18 кижиге онааган.

Амгы 2000 чыл чиик эвес болур хире. Каттыштырган бюджеттиң ниити хемчээли орулгалар талазы-биле 34,5 хуу, федералдыг бюджеттен саң-хөө дузазы 37.5 хуу улгатса-даа, акшаның ортумаа-биле 20 хуу үне чокталышкынының болуп болурунуң магатчогун өөренип көөр, бюджет организацияларынга шилчиир чээли өреширедин болгаш 1997 чылдың бюджет чээлизин ам кээп төлээрин барымдаалаар чүве болза, бюджет организацияларының хереглелдерин дуглаарынга акша-хөреңгилер четпес болур. Ынчангаш 2000 чылды эң эвээш чарыгдалдарлыг эгелээр, 1999 чылда республиканың каттышкан бюджедин, тургустунган байдалдарны барымдаалап, ылавылаар база эде көөр сорулга республиканың Чазааның мурнунда туруп турар. Федералдыг бюджеттиң республика бюджединиң мурнунга хүлээлгелериниң долу күүселдезин федералдыг деннелге чедип алыры, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле федералдыг эргечагырга органнарының шиитпирлерин чугаа чокка күүседирин боттандырары, 2001 чылдың бюджедин камгалаары болгаш федералдыг бюджеттен саң-хөө дузазын улгаттырары — бо чылгы сорулгалар ол.

Республиканың бюджединче орулга киирер дөстерни хөйү-биле хаара тудар үндезинге бюджеттиң чарыгдалдарын саң-хөө курлавырлары-биле хандырары — 2000 чылдың бюджединиң кол сорулгазы болуп хевээр артар. Бюджет акша-хөреңгилериниң соора ажыглалының, самчыгдал-төтчеглелиниң чаңгыс-даа факт-барымдаазы кеземчеге таварышпайн эртпезин дээш бүгү-ле хемчеглерни алыры чугула.

Үндүүг политиказы үндүүг чыылдазын көвүдедиринче, бюджеттиң орулгалыг кезээниң ниити хемчээлинге боттуг орулгазының үлүүн өстүреринче угланган турган.

Чазак 11 хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылгаш Дээди Хуралче чоруткан, аңаа үндүүг хоойлудүүмнерин сайыраңгайжыдар талазы-биле 6 хоойлуну сайгарып көрген болгаш хүлээп алган. Үндүүглерни болгаш бюджетке албан төлээр өске-даа төлевирлер чыылдазын экижидеринче угланган Президентиниң Чарлыын база Чазактың 15 доктаалын хүлээп алган.

Тус чер бюджеттеринге улуг-улуг республика организацияларының салбырларының үндүүглер төлээрин хандырар ажыл чоруттунган, ооң иштинде "Тыва коммунэнерго", "Тыва газ", "Суг каналы" республика бүдүүлгелери, "Тыва парлалга" КХН кирип турар.

Көдээ ажыл-агый продукциязын сайгарып турар харылзаштырыкчыларның ажылын контрольдаары-биле үндүүг органнары 368 рейдини кылган, 1 муң ажыг кижилерни болгаш юридиктиг эргелиглерни хынаан. 31 хамаатының эът садар эрге алган эргежок чугула документилери чок болган.

Республиканың юридиктиг эргелиглериниң болгаш кижилериниң чаңгыс аай күрүне даңзызын тургузар дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалынга дүүштүр үндүүг төлекчизи кижилерниң учедун Башкортостан Республиканың дуржулгазын ажыглап чорудуп турар. Чыл төнчүзүнге чедир күрдаңзыже 161 муң кижини азы республика чурттакчыларының 54 хуузун киирген. Эт-хөреңги дээш үндүүг төлекчилериниң 95 хуузун, чер үндүүү төлээрлериниң 92 хуузу күрдаңзыже киириттинген.

Үндүүг өрезиниң өзүп турарының чылдагааннарын анализтээринче, ону тыртар хемчеглерни алырынче онза кичээнгейни углап турган. Чыл төнчүзүнде өре 41,5 млн. рубль турган.

Өрени кызырар сорулга-биле бүгү үндүүглер аайы-биле 78 млн. рубльди тыртып алган, ол болза республика бюджединче кирер үндүүглериниң 41 хуузу болур. 54,5 млн. рубль үндүүг төлевирлерин немей санаан.

Бо бүгү хемчеглер республика бюджединче үндүүг киирилдезиниң өзеринге, үндүүглерниң кол хевирлериниң талазы-биле күүселделиг болурунга идиглиг болган. Оларның ниити түнү 189,3 млн. рубль азы 1998 чылдыындан 17,3 хуу хөй болган. Үндүүг киирилдезиниң үлүү мындыг янзылыг болган: үлетпүрден 24,9 хуу, садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлеринден — 15,8, транспорттан — 8,0, чурттал-га оран-сава-коммунал ажыл-агыйындан — 5,1, харылзаадан — 3,8, саң-хөө-чээли болгаш камгаладылга ажыл-чорудулгазындан — 4,6, тудугдан — 3,5, материал-техниктиг хандырылгадан болгаш сайгарылгадан —2,4, көдээ ажыл-агыйдан 1,5 хуу болган. Арткан 26,3 хуу болза, бюджет адырының ажылдакчыларындан орулга үндүүү болгаш чурттакчы чондан өске-даа төлевирлер болган. Дыка хөй бүдүүлгелериниң болгаш организацияларның төлежир арга-шинээниң чогу, шимчевес өнчүге эргелерни бүүткээриниң чурумунуң өскерилгени, черни долу хемчээлдиг ажыглавайн турары чыылдалар, чер үндүүү болгаш юридиктиг эргелиглериниң өнчү-хөреңгизинге үндүүг база күрүне каайлы үндүүүнүң талазы-биле бюджет даалгаларын күүседир арганы бербээн.

Сайгарылга ажылы кылып турар, орулгазының дыка хөй кезиин чажырып турар кижилерден үндүүг киирерин көвүдедир аргалар чедир ажыглаттынмаан. Юридиктиг эргелиглериниң болгаш кижилериниң ажыл-чорудулгазының чамдык хевирлеринге хамаарыштыр киир санаан (вмененный) орулгадан чаңгыс аай үндүүг тыртар дугайында Чазактың доктаалдары-биле чүүлдүг деп көрген хоойлу төлевилелдерин Дээди Хуралче чоруткан, эрткен чылын Дээди Хурал оларны сайгарып көрбээн. Оларны 2000 чылда хүлээп алырга; чүгле 2001 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур, ынчангаш республика бюджединге немей 5 млн. хире акша алыры болдунмайн баар.

2000 чылда үндүүг политиказының кол сорулгазы сумудан республика чедир бүгү деннелдерге үндүүглер киирерин көвүдедириниң аргаларын дилеп тывары болуп артар. Ол ышкаш үндүүг төлекчилери болуп турар юридиктиг эргелиглериниң болгаш кижилериниң көргүзүг банкызын тургузар ажылды доозары, бүгү хевириниң бүдүүшкүнүнге өзүлде байдалын бүдүүлгелерге, организацияларга быжыглаары болур-дур.

Республиканың **банк системазы** бүдүн чылдың дургузунда 1998 чылдың августа болган саң-хөө кризизиниң аагын көрүп келген. Чээли албан черлериниң 1999 чылда чээлиге берген акша-хөреңгизиниң хемчээли 65,7 млн. рубль болган.

Мындыг байдалдарда Чазак чээли организацияларының саң-хөөзүн быжыглаар талазы-биле хемчеглерни ап келген. "СБС-Агро" АКБ-ниң Тывада салбырынга быжыгыышкын чээлизин берген, ооң ачызы-биле банк төлежилге айтырыын шиитпирлээн. "Тыва Республиканың улустуң банкызы" акционер банкызының балансызынга оран-саваны берген. Республика иштинден ажылдап турар банкыларның болгаш банк салбырларының идепкейлиг операцияларының хемчээли отчеттуг чылда 19,3 хууга өскен.

Чээли албан черлериниң 1999 чылда чээлиге берген акша-хөреңгизиниң хемчээли 65,7 млн. рубль болган.

Чээлилерни үлеп, үндүргени мындыг: кывар-чаар материалдар садып алырынга — 27,6 млн. рубль, садыг ажыл чорудулгазынга — 16,4, чурттакчы чонга — 15,1, ооң иштинде чурттаар оран-сава садып алырынга — 2, шалың төлевиринге — 5,3, аграр секторнуң бараан бүдүүкчүлеринге — 1,3 млн. рубль. Чазактың бергени дагдыылгазын езугаар "Тыва алгы" ААН-ге 3,7 млн. рубльди, "Тыва тараа продукт" ААН-ге — 3, "Революцияның чалбыыжы" совхозка — 0,7, хереглекчилер кооперациязынга — 0,4 млн. рубльди, оларның саарылгалыг акша-хөреңгилерин долдурарынга, тускай сорулгалыг фондудан немей хаара туткан.

Шалың акшазының болгаш өске-даа социал төлээшкиннер талазы-биле хуусаазы эрткен өре-ширелерни дуглаары-биле республиканың Чазааның хүлээп алган хемчеглериниң түннелинде, шалың акша төлевиринче туда акшаны 1,5 катап, пенсиялар болгаш пособиелерже — 1,8 катап хөй үндүрген. Республикада ниити экономиктиг байдал-биле тудуш харылзаалыг болуп турар саарылгада туда акша мурнунда чылда турганындан эрткен чылын 47,2 хуу көвүдээн болгаш 2248,1 млн. рубль болган. Бюджет адырының бүдүүлгелериниң болгаш албан черлериниң хереглелдеринге, пенсия, пособие төлээринге 1811 млн., ооң иштинде Россия Федерациязының Төп банкызының курлавырларының күсели-биле 1374,4 млн. рубльди берген. Эрткен чылдыынга деннээрге, пенсия, пособие төлээринге берген акшаның түнү 86,3 хуу өскен болгаш 289,3 млн. рубль болган.

Банкыларның кассаларынга акша кирери ниити республикада 40,7 хуу өскен болгаш 437 млн. рубль болган, ооң иштинде садыглаашкындан — 173,4 млн. рубль, чонга төлевирлиг ачы-дузадан — 55,2 млн. рубль азы 1998 чылдың деннелинден 62 хуу өзүлделиг болган.

Рубльдиң үнезиниң кудулааны-биле холбаштыр даштыкы туда акша-биле операциялар 2,5 катап эвээжээн болгаш 1875 муң америк доллар болган. Америк долларның курузу 1999 чылдың январь 1-де 20 рубль 65 көп. турганындан 2000 чылдың январь 1-де 27 рубль чедир өскен.

Төп банкының учет салыглары (ставкалары) 45 хуу чедир кудулаан байдалда чээли акша политиказының талазы-биле бо чылгы кол сорулга болза, экономиканың боттуг секторунга чээли бээриниң талазы-биле банкыларның ажылын идепкейжидери болур, ону капиталдарны өстүреринің база хуусаазы эрткен чээли өрелерин саң-хөө саарылгазынче киирер ажылдарны чорударының күсели-биле чедип алыр.

IV. ЭКОНОМИКАНЫҢ БОТТУГ СЕКТОРУН ХӨГЖҮДЕРИ

Үлетпүр. Эрткен чылын Тыва Республиканың Чазааның күжениишкиннери үлетпүр бүдүүлгелериниң ажылын быжыктырарынче, хоойлужудулга баазазын сайыраңгайжыдарынче угланган турган. Чазактың хуралдарынга үлетпүр хөгжүлдезиниң Концепциязынга немелделер киирер дугайында, "Тыва алгы" ААН-ге эргелеп-башкарылганың дээштиг структуразын киирер дугайында, "Тыва даг-дүгү" комбинатты эде организастаар дугайында, "Тыва алгы" ААН-га сезоннуг чиг эт садып алыр чээлилер үндүреринге Тыва Республиканың Чазааның дагдыылгазын бээр дугайында тодаргай шиитпирлерни хүлээп алган.

1999 чылда республикага үлетпүр бүдүүүшкүнүнүң ниити хемчээли, дузаламчы бүдүүлгени киириштир 609,4 млн. рубль болган. 1998 чылдыынга деннээрге, бүдүрген продукцияның хемчээлиниң индекизи 110,0 хуу.

Үлетпүр продукциязының ниити хемчээлинде өннүг металлургия адырының үлүү — 34,7, электроэнергетиканыы — 20,7 хуу, одаар чүүл үлетпүрнүү — 10,1 хуу, аъш-чем үлетпүрнүү — 20,5, далган-крупа болгаш комбикормнуу — 5,2, машина тудуунуу — 1,0, ыяш болбаазырадыр үлетпүрнүү — 1,6, тудуг материалдарыныы — 1,7, чиик үлетпүрнүү — 1,2 хуу болган.

Эрткен чылдыы-биле деннээрге, одаар чүүл үлетпүрүнде бүдүүүшкүн хемчээли 11,9 хуу өскен, өннүг металлургияда — 20,4, аъш-чем үлетпүрүнде — 6,3, далган-крупа болгаш комбикорм үлетпүрүнде — 49,0 хуу өскен бооп турар.

"Тыва алгы" ААН-ның чүн ээрер, дүк будуур болгаш хевис аргыыр цехтери ажыглалга кирген, дүк болбаазырадыр Тыва фабриканың баштайгы ээлчээниң ажылы эгелээн, күчүлерни катап тургускан.

Тыва Республиканың 2005 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң федералдыг тускай сорулгалыг программазының төлевилелинге киирери-биле үлетпүр талазы-биле 19 инвестиция төлевилелдерин ажылдап кылган. Маркетинг шинчилелдерин чорудар, сайгарылга рыногун өөренип көөр сорулга-биле үлетпүр бүдүүлгелериниң продукциязының 3 делгелге-ярмарказын эрттирген. Республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле "Тыва даг-дүгү" комбинатка, "Терлиг-Хая" муниципалдыг бүдүүлгеге, "Болат" КХН-ге, Чербиниң ыяш белеткээр участогунга саң-хөө деткимчезин көргүскен.

Алдын казып тыварының хемчээли дыка улгаткан болгаш 1999 чылда 1020 кг болган, алдын тыварының үлүүн 87,3 кг ажыр күүсеткен. Республикага алдын тывыжының чыл санында деннелин чоокку чылларда 1 тонна ажыг кылдыр арттырарының аргазы бар.

Чиик үлетпүрнүң бүдүүлгелери 7,5 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрген. Чаа бүдүүлгелерни ажыглалга кииргенинден олар хереглел рыногунда негеттинип турар продукцияның чаа хевирлерин шиңгээдип алган. Ол дээрге чугган дүк, ээрер чүн, хевистер болгаш хевис кылыглар, алгы тон бүдүүлгезиниң продукциязы болгаш даараан кылыглар-дыр.

Арга-ыяш болгаш ыяш болбаазырадып кылыр адырның бүдүүлгелериниң продукциязының хемчээли 10,0 млн. рубль болган. "Тыва мебель" ААН корпустуг чымчак мебельди үндүүп турар, чурттакчы чон ону хөй садып ап турар. "Тыва машзавод" күрүнеиң каттышкан бүдүүлгези школага херек мебельди база чоннуң хереглел бараанларын бүдүре берген.

Ооң-биле чергелештир эрткен чылдыынга деннээрге, продукция бүдүрериниң хемчээлин "Тыва машзавод" — 21,1 хуу, "Тыва даг-дүгү" комбинат — 42,7, Кызылдың кидис заводу — 62,2 хуу кудулаткан. Ол бүдүүлгелерде даштыыртан эргелеп-башкарылганы киирген. Ынчалзадаа кайы-даа бүдүүлгеде саң-хөө ажыл-агый чорудулгазы экиживээн. Продукция бүдүрериниң хемчээлин көвүдириинге чаа дериглер болгаш чаа технологиялар садып алырынга инвестициялар херек болуп турар.

Чазактың үлетпүр политиказы иштики хереглелди хандырары-биле колдады ажылдап турар адырларны, үндүр сөөртүп болур продукцияны кылып турар бүдүүлгелерни деткииринче база чаа депшилгелиг технологияларны нептередириинче угланыр.

Одалга-энергетика комплекизи. Одалга-энергетика комплекизиниң хөгжүлдезиниң эң кол угланыышкыннарын Тыва Республиканың Чазааның 1999 чылдың май 19-тагы № 335 болгаш 1999 чылдың май 18-теги № 325 доктаалдары-биле чүүлдүгзүнүп деткээн. Оларда одалга-энергетика курлавырларын ажыглаары-биле холбашкан чарыгдалдарны чурумчударын, республиканың бааза бүдүүлгелерин 1999—2000 чылдың күскү-кышкы үезинде чогуур үезинде белеткээрин айыткан. Одалга-энергетика комплекизи одаар чүүлге болгаш энергияга республиканың иштики хереглелдерин кол нуруузунда хандырып шыдаан. 548 муң тонна хөмүр-дашты казып тыпкан, ол 1998 чылдың деннелиниң 112,1 хуузу болуп турар, 1,045 млн. Гкал чылыгны бүдүрген болгаш хереглекчилерге берген, 37 млн. кВт/шак электри энергиязын ажылдап үндүрген, ол дээрге 1998 чылдың деннелинден 0,6 болгаш 9,8 хуу эвээш болуп турары ол. Отчеттуг чылда 1998 чылдыынга деннээрге, 45 хуу хөй хөмүр-дашты бюджет адырының албан черлеринге болгаш чурттакчы чонга берген, азы ниитизи-биле 98 муң тонна болган. Одаар чүүлдү сезонга белеткээриниң Федералдыг фондузундан 14 млн. рубль түннүг бюджет чээлизин республиканың одаар чүүл сайгарар чери алган. Республика иштинге энергия курлавырының хереглели 13 хуу көвүдээн, ол чүл дээрге иштики ниити продукцияның эвээш-биче өскени-биле капсырлаштыр алырга, республиканың экономиказының энергия чарыры сөөлгү 5 чылдарда бир-ле дугаар 1,2 хуу эвээжээн болуп турар. Электри энергетиказынга реструктуризация чорудулгазы уламчылаан, кадр күүчүкүжүн сайыраңгайжыдып келген. "Красноярскэнерго" ААН-ниң Тыва филиалын "Красноярскэнерго" ААН-ниң иштики бүдүүлгези болдурар дээш эде организастап келген, "Тыва даг-дүгү" комбинаттың ЧЭТ-иниң бааза-зынга "Ак-Довурак ЧЭТ" каттышкан күрүне бүдүүлгези тургустунган. Тудуг, септелге болгаш комплекстиң техниктиг эде чепсегленнишкинин кылырының талазы-биле инвестиция программаларын боттандырарынче 1999 чылда 20,7 млн. рубльди үндүрген, оларның кол нуруузу бүдүүлгелерниң боттарының акшазы болуп турар, ооң иштинден Кызылдың ЧЭТ-иниң 15 дугаар котлоагрегадын тударынга 1 млн. хире рубльди берген. Кызыл-Хая суурда дизель станциязы ажыглалда кирген, Тоора-Хем суурда дизель станциязының чаартылгазын дооскан, Хамсыра суурда дизель станциязының бажының чаарткан, 2,5 км электри четкилер шугумун ажыглалга дужааган, Ак-Довурак хоорайда �чЭТ-тиң 8 дугаар котлоагрегадының капитал септелгези, Кызыл хоорайда септелге-механика цегиниң гаражынга немелде тудуг дооступ турар. "Каа-Хем" разрезтиң техниктиг эде чепсегленнишкининге күрүне деткимчези 10 млн. рубль, биче энергетиканы сайзырадырынга — 2 млн. рубль болган. Тыва Республиканың Чазааның 1999 чылдың февраль 23-теги № 78 доктаалының чүүлдүгзүнгени "2000 чылга чедир энергия камналгазы" деп Программаны күүседир хемчеглер одалга-энергетика курлавырларын оларның ниити хереглелиниң 5,2 хуузу хире кылдыр 1999 чылда камнап алыр арганы берген. Тожу биле Мөңгүн-Тайга кожууннарга электри энергиязының чаңчылчываан дөстерин тударының ажылчын документациязы белеткеттинип турар. Дизель электростанцияларынга ажыглаар азы өртектиг дизель одаар чүүлүн газогенератор дериглерден алыр газ-биле солуурунуң экономика талазы-биле ажыктыг, кедилиг бизнес-планы ажылдап кылдынган.

Нефть-газ секторунда 82 хуу бүдүүлгелер тургустунган болгаш чедиишкинниг ажылдап турар, хуу автозаправкалар 30 муң тонна кывар-чаар материалдарны сайгарган. "Тыва нефтьпродукт" күрүне бүдүүлгези 1998 чылдыынга деннээрге, отчеттуг чылда 48 хуу эвээш кывар-чаар материалдарны сайгарган. 1999 чылда 1,05 муң тонна **газты** сайгарган азы 1998 чылдыынга деннээрге, 98,2 хуу болуп турар. 2000 чылда республиканы газ-биле хандырып ажылдаар база бир бүдүүлгени тургузар.

2000 чылда одалга-энергетика коимплекизиниң кол сорулгазы болза, республиканы энергия-биле идегелдиг болгаш дээштиг кылдыр хандырары болуп артар. Бүдүүүшкүн бадылаашкынын болдурбас, одалга-энергетика комплекизиниң продукциязынга хереглелдиң болгаш саналдаарының рынок деңзигүүрүн тургузар, инвестиция программаларын, ооң иштинде Кызылдың ЧЭТ-ин калбартырын болгаш чаңчылчываан энергетиканы хөгжүдериниң тускай сорулгалыг национал программазын боттандырар.

Транспорт комплекизи. Республиканың экономиказында кризис болуушкуннары транспорт комплекизиниң ажылының түннелдеринге база салдарлыг болганы чугаажок. Ындыг болзажок, чоннуң болгаш экономиканың адырларының транспорт ачы-дузазынга төлеп шыдаар аргалыг хереглели барык-ла долу хемчээл-биле хандыртынып турар. 1999 чылда 784,5 муң тонна чүүктү сөөрткен. Ол дээрге 1990 чылдың деннелинден 48,6 хуу хөй болуп турар. Чүүк сөөртүлгезиниң хемчээлдериниң өзүлдезин бүгү бүдүүлгелер чедип алган. Чоннуң аргыжары көвүдээн. 1999 чылда 299 млн. пассажир-километр болган. Транспорт инфраструктуразын хөгжүдеринге 1999 чылда 1,5 млн. рубльди киириштирген. "Тыва авиашугум" ААН-де күш-ажылдың үнезин көдүрер, эки ажылдыг коллективти тургузар ажылдарны уламчылаан. Бүдүүлгениң ажылының хемчээл көргүзүглериниң чавызаашкынының темпизи оожумнай берген, 1998 чылдың деннелинден пассажир аргыжылгазы 99,1 хуу, чүүк сөөртүү 98,7 хуу болган. Омскиниң авиасептелге заводунга МИ-8 вертолеттуң капитал септелгезин дооскан. Агаарга пассажирлер аргыштырарының айыыл чок болурун хандырар сорулга-биле 2000 чылда АН-38 деп үш самолетту садып алырының айтырын шиитпирлээри эргежок чугула. "Тыва судно компаниязы" акционер ниитилел, 0,6 муң тонна чүүктү сөөрткен, 1,0 муң пассажирлерни аргыштырган, ол болза 1998 чылдың деннелинден 2,8 болгаш 2,3 катап эвээш бооп турар. Кол хөреңгилериниң элээшкини 47 хуу четкен. Бүдүүлгелериниң экономиказын кадыкшыдарының аргакурлавырлары бар. Компания Кызыл—Саяно-Шушенск ГЭС аразының суг оруун шиңгээдип алыр ужурлуг.

2000 чылда хемчеглер комплекизин ажылдап кылыры эргежок чугула, ол транспортка немелде ажылдаар черлерни тургузарынга, хуужуткан 2-3 транспорт бүдүүлгелерин каттыштырарының аргазы-биле транспорт ажыглал бүдүүлгезин тургускаш, транспорт комплекизинге реструктуризация кылырынга идиг бээр ужурлуг.

Ниити ажыглалдың оруктарының хөгжүлдези. Тыва Республиканың Чазааның 1999 чылдың май 25-теги № 381 доктаалының чүүлдүгзүнгени орук ажылдарының Программазынга дүүштүр 1999 чылда орук ажылдарын акшаландырарының лимиди 175,1 млн. рубль кылдыр көрдүнген, оларның иштинде субвенция болгаш дотация күсели-биле 121,5 млн. рубль, ол 1998 чылдың деннелинден 2,2 катап бедик. Кылдынган тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли 1998 чылдыындан дыка улуг, капитал салыышкын лимиттери 85,1 хуу хемчээлдиг шиңгээттинген. Темная биле Алдыы-Буйба хемнерге көвүүглерни септээн. Хандагайты—Торгалыг, Бояровка—Тоора-Хем, Кызыл-Мажалык—Алдын-Булак, Тоора-Хем—Ий, Мугур-Аксы—Кызыл-Хая, Бижиктиг-Хая аразының оруктарының тудуун доозар ажылдар, Хайыракан суурже кирер оруктуң тудуу уламчылаан. 2000 чылда орук тудуунга структуралыг инновация политиказының үндезинин "2000—2005 чылдарда Тыва Республиканың оруктары" деп национал Программага тодараткан турар ужурлуг.

Харылзаа болгаш телерадиодамчыдылга. Адырның ажылының эң чугула түннели болза, Тыва Республиканың Чазааның 1998 чылдың декабрь 22-деги № 854 доктаалынга дүүштүр республикага техниктиг дериг-херекселдерни болгаш харылзаа четкилерин сайыраңгайжыдар талазы-биле программалыг хемчеглерни 1999 чылда боттандырганы болур. Телефон четкилериниң ниити кылдынганы чыл дургузунда 10 ажыг хуу көвүдээн. 13,2 млн. рубль хемчээлдиг капитал салыышкыннары, ооң иштинде чаа тудугга — 9,6, харылзааның тус чер четкилерин чаартырынга — 3,4 млн. рубльди шиңгээдип алган. Кызылда 200 телефон дугаарлыг шимчеп чоруур радиотелефон харылзаазы, пейджинг харылзаазы, мультимедиа харылзаазы ажыглалда кирген. Бүдүүлгелериниң экономиказын саң-хөө талазы-биле кадыкшыдарының хемчеглерин боттандырганындан акша киирип алыры 13,4 хуу, чурттар аразының телефон харылзаазының орулгалары 20,6 хуу өскен, ооң иштинде ачы-дуза хемчээлин көвүдеткениниң күсели-биле 13 хуу өскен болуп турар. Телевидениениң ийи программазы-биле республиканың 428 черлерин хаара туткан, азы ол дээрге чурттакчы чоннуң 94,7 хуузу болуп турар. Хемчеглер алдынып турза-даа, бистиң харылзааның техниктиг дериг-херекселдерин ам-даа чаартыры болгаш эде кылыры негеттинип турар. 1999 чылда ажылдавайн турар абонент шугумнарының саны 21 хуу, эжеш кылдыр кошкан схема-биле ажылдап турар абонент дугаарлары 14,5 хуу өскен, радиодамчыдылга точкаларының саны 18,2 хуу эвээжээн. Республиканың бүгү чурттакчылыг пунктуларын хаара тудуп турар кыска чалгыглыг радиодамчыдыкчыларының эде тургузуушкуну доозулган.

2000 чылда дараазында тудуглар чорударынга федералдыг бюджеттен инвестициялар чедип алыр сорулга салдынган: Минусинк—Кызыл аразының төп радио-реле станциязының, харылзааның Кызыл—Эрзин радио-реле шугумунуң, көдээ черлерге 3 муң километр телефон харылзаазының шугумнарын эде кылыры болгаш чаартыры, кызыгаар чоогунуң чурттакчылыг черлери-биле, Мугур-Аксы, Тоора-Хем болгаш Кызыл-биле эдеринчи дамчыштыр харылзааны тургузары.

Тыва Республиканың Чазааның бадылааны **почта харылзаазының** хөгжүлдезиниң талазы-биле хемчеглерниң күүселдези харылзаа шугумунуң орулгаларын 56 хууга көвүдедир арганы берген. Почта харылзаазынга ажыглаар дөрт тускай машинаны садып алган. 2000 чылда дажылгазы дүрген почтаның ачы-дузазын шиңгээдириниң, харылзаа бажыңының тудуунуң талазы-биле ажылдар уламчылаар.

Аграр сектор. Аграр секторунга Чазактың политиказы көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин туруштуг болдурарынче, чурттакчы чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарын үзүктелдирбезинче угланган турган. Тыва Республиканың Президентизиниң Россия Федерациязының Чазааның, яамыларының болгаш ведомстволарының удуртулгазы-биле дугурушканының түннелинде, 1999 чылдың бирги чартыында гуманитарлыг дузаламчыны — аъш-чем кызыл-тазын 15 муң тоннаны, ристи болгаш кукурузаны — 1-1 муң тоннаны алган. Тыва Республиканың Президентизиниң саналы-биле республиканың аграр секторун күрүнеиң талазындан деткииринің хемчеглериниң дугайында чөвүлел хуралды Россия Федерациязының көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды 1999 чылдың февральда эрттирген. Ук чөвүлел хуралдың протоколун езугаар федералдыг

(Уланчызы 4-кү арында.)

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арыннарда.)

бюджеттен акшаландырыышкынның лимидин 39,6 млн. рубль түнге тодараткан турган, 35,2 млн. рубльди азы 88,9 хуузун берген. Ынчан күрүне деткимчезин бир-ле дугаар "дириг" акша-биле берген болуп турар. Ажыл-агыйларга оон 4,1 млн. рубльди дотация болгаш компенсация кылдыр берген, ооң иштинде хой ажылын деткиири-биле 2,7 млн. рубльди тускайлаан. Дүк болбаазырадыр цехтиң тудуун доозарынга 5,6 млн. рубльди үндүрген, 6,8 млн. рубль түннүг чиигелделиг чээлилер алдынган, оларның иштинден "Тыва алгы" ААН—3,7 млн. рубльди, "Тыва тараа продукт" ААН—2,0 млн. рубльди алган, оон-даа өске бүдүрүлгелер база алгылаан. Мурнунда чылдарга бодаарга, 1999 чылда акшаны элээн хөйнү республикага үндүрүп берген. 1999 чылдың тарылгазынга тараа культураларының 6,2 муң тонна үрезинин берген. 1200 тонна кывар-чаар материалдарны сөөртүп алган. Лизинг езугаар техника алырының айтырыы шиитпирлеттинип турар. МТЗ маркалыг 28 трактор республикада келген.

Мал ажылын деткиири-биле ажыл-агыйларга дотация болгаш компенсация кылдыр 320 муң рубльди республика бюджединден үндүрүп берген. Мал кыштаглаашкынын эрттиринге кывар-чаар чүүлдер садып алыр кылдыр 300 муң рубль түннүг сан-хөө дузаламчызын көргүскен. Көдээ ажыл-агыйның мурнакчыларын шаннап-мактаарынга 162,5 муң рубльди тускайлаан.

Ажыл-агыйларда хууда секторже угланган структуралыг өскерлиишкиннер болуп турарын демдеглээр апаар. Кижилер тараа культураларын күзелдии-биле өстүрүп турар апарган. Бюджет адырының дыка хөй албан черлери болгаш организациялары база дузалал ажыл-агыйлыглар тарааны, картофельди, ногааны, малды өстүрүп турарлар. Чурттакчы чоннуң болгаш арат ажыл-агыйларының бо отчеттуг чылда картофель бүдүреринге үлүү—91,7 хуу, ногаага—84,3, эштке—89,7, сүтке—94,5 хуу болган, ол дээрге 1998 чылдың деңнелинде азы оон бедик болуп турар.

Ындыг болза-даа аграр секторунда байдал нарын болуп артпышаан, бүдүрүүшкүннү турумчудары болдунмаан, мал бажының кызырлырын доктаадыры база бүтпейн барган. Республиканың ниитизи-биле мыйыстыг бода малдың баш саны 1998 чылдың деңнелинден 20,6 хуу кызырылган, ооң иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 36,9 хуу, а чылгы мал тус-тузунда 17,5 биле 33,0 хой-өшкү—7,8 биле 25,9 хуу кызырылган.

Тыва Республиканың Президентизиниң Тыва Республиканың чонунга болгаш Дээди Хуралынга (парламентизинге) Айыткалынга 1999 чылда мындыг тодаргай сорулганы салган турган: **тараа рыногунга быжыгып турумчуп алыр** сорулга-биле тарааны кол нуруузунда аргахову зоназынга азы Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик кожууннарга аралаштыр шилип тургаш, база суггаттыг черлерге өстүрер. Ынчалза-даа чамдык ажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш специалистери ону күүсетпээн. 1999 чылда республикага болган улуг кандаашкынның уржуундан, чогуур суггатты чорутпаанындан, тарылганы багай черлерге чорутканындан тараа культуралары дыка улуг хемчээлдиг шөлдерге үнмейн барган. Тараанның ниити чыылдазы дөңгүп-ле 12,9 муң тонна болган.

Картофель болгаш ногаа рыногу хуу секторнуң холунда. Отчеттуг чылда Чазак көдээниң чедимче чок амыдыралдыг улузунга картофель үрезини садып алырынга дузалаан. 1999 чылда бүгү хевирлериң ажыл-агыйлары 15,0 муң тонна хире картофельди бүдүрген, ол 1998 чылдың деңнелинде көргүзүг-дүр. Ногааларның ниити чыылдазы 4,3 муң тонна болган, мурнундагы чылдан 2,3 муң тонна эвээш. Чонну эрте быжар ногааларбиле хандырарының айтырыы онза чидиг. Республикага теплица комбинадын катап тургузарынга акша-хөреңги үндүрүп бээриниң айтырыын федералдыг деңнелде шиитпирлеп турар.

Сүт рыногунда сүт продукциязының кол берикчилери "Революцияның чалбыыжы" совхоз, "Кызыл тараачын" КБ, "Каа-Хем", "Саян" КБК-лар болгаш өске-даа чамдык ажыл-агыйлар болуп турар. Бо ажылда малды чайлагладып тударының онзагай аргалары ажыглаттынмайн турар. Чайлагларда кым-даа сүт сагбайн турар. Отчеттуг чылда бүгү-ле хевирниң ажыл-агыйлары 49,5 муң тонна сүттү бүдүрген, азы ол 1998 чылдың деңнелиниң 92,7 хуузу болган.

"Сүт" АН-че инвестициялар хаара тударының талазыбиле Чазактың хүлээп алганы хемчеглериниң түннелинде, сүт бүдүрүлгезин чогумчудуп шыдаан. Кыска хуусааның дургузунда 0,9 млн. рубльдиң сүт продукциязын бүдүрген.

Сүт рыногунда тургустунган байдалды үндезини-биле өскертир дээш ооң садып алышкынын улгаттырарынче, тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң сүт продукциязын бүдүрген турарынче угланган хемчеглерни алыры чугула.

Эт рыногу. Отчеттуг чылда бүгү хевириниң ажыл-агыйлары 30,9 муң тонна эттти дириг массазы-биле бүдүрген азы 1998 чылдың деңнелинге алырга, 94,4 хуу болган, белеткел организацияларынга, рынокка, садыг болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң системазын таварыштыр, бартер-солчулга езугаар эттти садып сайгарган. Кызылдың эт комбинады чүгле 267 тонна эттти, 51 тонна колбаса кылыгларын бүдүрген азы 1998 чылдың деңнелинге көөрде, тус-тузунда 46,8 биле 29,8 хуу болган. Отчеттуг чылда Кызыл-Мажалыктың эт комбинады ажылдап эгелээн, аңаа 1 категорияның субпродуктуларыбиле катай 330 муң тонна эттти бүдүрген, ол көргүзүг 1998 чылдыындан 2 катап хөй. Өскээртен мал садып чедип келген кижилер республикадан дашкаар 2,4 муң тонна эттти алгаш барган.

Сүт болгаш эт рыноктарында байдал мал бажын өстүрериниң, ооң продуктулуг чоруун бедидериниң талазы-биле үндезин хемчеглерни ап чорударын негеп турар. 2000 чылдан эгелээш төрүүр хой-өшкүнү тударынга бээр дотацияны чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйларынга база бээрин Чазак чедип алган. Россия Федерациязының Чазааның 1999 чылдың октябрь 16-да хүлээп алганы № 1045 доктаалынга дүүштүр Россия Федерациязының көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыды А. В. Гордеевке болган чөвүлел хуралга Тыва Республиканың агроүлетпүр комплекизинге деткимче дугайында протоколга ат салган. Республиканың Бии-Хем, Каа-Хем, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарының мал аарыглары-биле демисежир станцияларының чанында тарып боозадылга чорудар пунктулар ажыттынган болгаш ажылдап эгелээн. Республика бюджединден иви, теве, чылгы ажыл-агыйларынга дотация бээриниң дугайында айтырыг шиитпирлеттинген. Күрүнениң көргүзүп турар дузаламчызын болгаш деткимчезин долузу-биле ажыглаар херек.

Хөлегеленчек агробизнестиң харылзаштырыкчы-холбаштырыкчыларының эт рыногун бүрүнү-биле эжелеп алырын болдурбазы-биле эт бүдүрүкчүлериниң болгаш "Садыг-делгелге төвү" күрүненин унитарлыг бүдүрүлгезин таварыштыр эт дужаалдазынга контрольду хандырар чурумну ажылдап кылыры эргежок чугула. Бар күчүлерни болгаш аъш-чем база болбаазырадылга үлетпүрүнүң бүдүрүлгелериниң дериг-херекселин долу хемчээлдиг ажыглаар апаар.

Дүк болгаш кеш чиг эдиниң рыногунда оларның дыка хөй кезии республикадан дашкаар үнүп турар байдал туруп турар. Отчеттуг чылда республикадан дашкаар 1,1 муң тонна дүк, мыйыстыг бода малдың 25 муң кежи, шээр малдың 17,3 муң кежи үндүр сөөрттүнген. "Тыва алгы" ААН-ның удуртукчулары, ооң "Алгы тон фабриказы" база "Тыва хевис" акционер ниитилелдери моон чогуур түннелдерни үндүрер, көдээниң бараан бүдүрүкчүлери-биле харылзааны тудар, 1999 чылда федералдыг бюджеттен алдынган чээли курлавырларын ажыглап тура, олар-биле дүктү база кеш чиг эдин садарының дургузунда үр хуусаалыг керээлерни чогуур үезинде чарган турар ужурлуг.

Балык продукциязының рыногунга отчеттуг чылда республика иштинде суглардан 158 тонна балыкты туткан, ол дээрге 1998 чылдаазындан хөй-даа болза, балык тударының бар аргаларының хемчээлиниң үгле 25-30 хуузу-дур.

Республиканың чайгаар бүдүштүг сугларын ажыглаарының баазазынга балык ажыл-агыйын организастаарының эртемге үндезилеттинген системазын амгы үеде ажылдап кылып турар. Балык тударының муниципалитет болгаш өске-даа бүдүрүлгелерин база организацияларын тургузарын Чазак бүгү талазы-биле деткиир бодап турар.

Чиг эттти, ылаңгыя үнелиг аң-өлүк кежин дендии чиик өртек-биле садып алгаш, учет кылыр болгаш үндүрүг онаар органнарны оюп эртпишаан, үнелиг алгы-кешти республикадан дашкаар чорудуп турар барымдаалар **аң-өлүк үнелиг кештериниң чиг эдиниң рыногунда** ам-даа үргүлчүлеп турар. 1998—1999 чылдың аңныыр сезонунуң дургузунда тодараттынган санчурагайлар езугаар алырга, өлүк тывыкчылары ниитизибиле 714 муң рубль түннүг 29 муң диин кежин, 1395 киш кежин болгаш өске-даа өлүк-кешти тыпкан болуп турар. **Техниктиг эм чиг эдиниң, кат-чимистиң, мөөгүнүң, тоорук болгаш бойдустуң хайырлаан өске-даа чүүлдериниң рыногунда** байдал оортан дээредевес. Отчеттуг чылда республикага 480 тонна пөш тооруун, 90 тонна кат-чимисти болгаш мөөгүнү, ооң иштинде чурттакчы чон 430 тонна тоорукту, 70 тонна кат-чимисти болгаш мөөгүнү белеткээн. Үнелиг аң-өлүк алгы-кежиниң, балык продукциязының, техниктиг эм чиг эдиниң, кат-чимис, мөөгү болгаш арга-эзимниң ыыштан өске продукциязының ус-тывыжын болгаш рыногун чурумчудар сорулга-биле тускай доктаалды Чазак хүлээп алган.

Аңныыр-тывыш ажыл-агыйларының ажыл-чорудулгазын таарыштырар база өлүк-кеш чиг эдиниң саарылга рыногунда байдалды чурумчудар талазы-биле "Тыва аңныыр" корпорациязынга кол бүдүрүлгелериниң хүлээлгелерин тыпсыр дугайында айтырыг шиитпирлеттинип турар.

Үнелиг кештерлиг дириг амытаннарның кам-хайыра чок узуткалын, бойдустуң байлаан республикадан дашкаар контроль чок садып-сайгарылгазын болгаш үндүр сөөртүлгезин болдурбазының талазы-биле хемчеглер ажылдап кылдынып турар.

Аъш-чемни болгаш чиг этти күрүнеден таарыштырарын күрүне чагыгларының системазын дамчыштыр боттандырар. "Тыва Республиканың көдээ ажыл-агый продукциязының, чиг эдиниң болгаш аъш-чемниң девискээр фондузунуң дугайында" хоойлу төлевилелин Чазак ажылдап кылгаш, Дээди Хуралга сайгарып көөр кылдыр киирген.

Агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң ачыдуза чедирилгезиниң болгаш сервистиң хевирлерин отчеттуг чылда калбарткан. "Тыва агрохандырылга" акционер ниитилел, "Тыва агротехника" корпорация септелге болгаш механизастаар ажылдарның элээн улуг хемчээлин кылган. "Тыва мелиосуггарылга ажыл-агый" департамент 1998 чылда 712 муң рубльдиң мелиоративтиг ажылдарын күүсеткен турган, а 1999 чылда — 2,2 миллион рубль түннүг ажылдарны кылган. "Тыва тараа продукт" акционер ниитилел 20,2 млн. рубльдиң продукциязын бүдүрүп үндүрген (1998 чылдыынга хамаарыштыр 143,7 хуу болган).

Экологтуг байдалды экижидер, бойдус курлавырларын чөп ажыглаар талазы-биле отчеттуг үеде элээн хөй хемчеглер алдынган. Чедирикчи ракеталарның тус-тус кезектери республиканың девискээринге дүшкүлээниндег болдунган когаралдарны дуглаар компенсация төлевирин Чазак чедип алган. Компенсация төлевирлериниң чурумун езугаар 1999 чылда 276,6 муң рубль алдынган, оларны Бай-Тайга кожуунның эмнелге албан черлеринге хереглээр эм аймаан, эмнелгеге дериг-херекселдерин салып алырынга ажыглаан.

Экологтуг айыыл чок чорукту хандырар, бойдустуң янзы-бүрү хүрээлелдеринге экологтуг контрольду боттандырар талазы-биле хемчеглерни чорудуп келген. Биологтуг янзы-бүрү хевирлерни, бойдустуң тураскаалдарын камгалаар, бойдустуң камгалалдыг девискээрлерин калбартыр, экологтуг байдалды хайгаарап көөр, тус-тус девискээрлерге чедиртинген когаралдың хемчээлин тодаргайлаар ажылдар кылдынган. Ук ажылга делегей фондуларын болгаш организацияларын киириштирген. Экологтуг мониторингиниң Чаңгыс аай күрүне системазы организастаттынган болгаш ажылдап эгелээн. Улус ажыл-агый адырының талазы-биле эргелеп-башкарылганың болгаш бүдүрүлге кадрларының экологтуг өөредилгезин организастап келген. Тываның экологтуг турисчи оруктарын айыткан арын Интернетте ажыттынган.

"Россияның арга-эзимнери" болгаш "Өрттен арга-эзимнер камгалалы" деп тускай сорулгалыг федералдыг программалар-биле тодаргайлаан даалгаларны арга-ыяш ажыл-агыйының организациялары күүсеткен, 226 тонна пөш тооруун белеткээринге, 3,4 млн. рубль түннүг саарылгалыг акша-хөреңгилерни тыпкан. Аргаыяш ажыл-агыйларының Чербиде, Көк-Тейде болгаш Каа-Хемде чыжыргана өстүрер шөлдериндеи 5,5 тоннадан хөй чыжыргананы, ооң үстүг хандызын белеткээш, садыг четкизинче, школа назыны четпээн уруглар албан черлеринче болгаш "Бойдус" деп хааглыг акционер ниитилелче чоруткан. Республиканың аргаыяш ажыл-агыйларының бараанныг продукциязын сайгарганы 1998 чылдаазынга деңнээрге, 162,4 хуу болган.

Чер харылзааларын сайзыраңгайжыдар талазы-биле ажылдар кылдынган. Дөрт хоойлу төлевилелдерин Чазак сайгарып көрген болгаш Дээди Хуралга киирген. "Тыва Республикада чер реформазының хөгжүлдези" деп девискээр программазы ажылдап кылдынган болгаш дугуржулга-чөпшээрежилгениң чадазында туруп турар.

Хереглел рыногу. Республиканың хереглел рыногунга эрткен чыл чиик эвес болган. Сөөртүлге тарифтери бедип, дүжүт чавыс болуп, кожавыс девискээрлерден аъш-чем аймаан үндүр дажыглаарын кызыгаарлаан-даа болза, хереглел рыногунга байдалды чогумчалыг хевээр арттырар, аъш-чемниң кол продуктулары-биле болгаш аъш-чемнии эвес социал ужур-уткалыг барааннар-биле садыг четкизин хандырар арга Чазактың ап чоруткан хемчеглериниң түннелинде, чедип алдынган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээли 1247,7 млн. рубль четкен, мурнуку чылдаазыбиле деңнээрге, 463,5 млн. рубльге улгаткан. Чоннуң кижи бүрүзүнге онааштыр санаарга, 4048,84 рубльдиң барааннары саттынган. Республика бюджениниң орулгалыг кезээн долдурарынга садыгның болгаш ниитиниң чемненилге бүдүрүлгелериниң үлүг-хуузу 1998 чылда 11 хуу турганындан 1999 чылда 15,8 хуу четкен.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазының тургузуунга аъш-чем барааннарының деңзигүүрү 1999 чылда 53,2 хуу, аъш-чемнии эвес барааннарның — 46,8 хуу болган. Ада-чурт бүдүрүлгезиниң барааннарын сайгарганының үлүг-хуузу үүрмектеп садар бараан саарылгазынга элээн өскен.

Экономиктиг байдал нарын болуп турза-даа, республиканың хереглекчилер кооперациязының ажыл-чорудулгазының кол хемчээлдериниң кудулаашкынын соксадып доктааткан, ниити чемненилгениң саарылгазын 2,2 катап, үлетпүр продукциязының саарылгазын — 7 хуу, белеткел саарылгазын 5 катап көвүдеткен. Республикада бараан саарылгазының ниити хемчээлинге хереглекчилер кооперациязының үлүг-хуузу 5,0 хуу болган. Көдээде чонну хлеб болгаш хлеб-булочка кылыглары-биле үзүктелиишкин чок хандырар, хлеб өртээн быжыг туруштуг болдурар сорулга-биле республиканың Чазаа гуманитарлыг тараадан 960 тонна далганны хереглел кооперациязының бүдүрүлгелеринге тускайлап берген. Ындыг-даа болза, көдээде чурттакчыларның бирги ээлчегниң эргежок чугула барааннарга хереглели долузу-биле хандыртынмайн турар.

Кудумчуларга садыглаашкынны чурумчудар талазыбиле хемчеглер комплекизин боттандырып турар. Рыноктарның ажылдаар дүрүмнерин, үүрмектеп садыглаар мөөң садыг четкизиниң ажылынга кол негелделерни ажылдап кылган.

Барааннар шынарынга контрольче, садыг чурумун сагыырынче, хереглекчилериң эргелерин камгалаарынче улуг кичээнгейни угландырып келген. Контрольдаар органнар 167 бүдүрүлгелерни хынаан, 44,0 муң рубль хемчээлге торгаалды онааган, 1800 хыналданы чоруткан, аъш-чемниң 67 тонна барааннарын, 15000 кезек үлетпүр барааннарын шынары багай деп санааш, саарылгадан ужулган.

Өртек политиказының айтырыглары Чазактың контрольюнуң адаанга туруп келген, бирги ээлчегниң эргежок чугула барааннарының өртектериниң шимчээшкин байдалынга неделя санында хайгааралды, мониторингини, оларның бүдүрүкчүлериниң болгаш мөөңүбиле чорудуп берикчилериниң доктааткан өртектерингe дүгжүрүнге хыналданы боттандырып турар.

АКШ-тан гуманитарлыг дузаламчының шугуму-биле алдынган тараа чоннуң эргежок чугула далган хереглелинге чедишпес чорукту чайладыр база ооң өртээниң деңнелин чавызадыр арганы берген.

Хереглел рыногунуң адырлар тургузуунга шынар талазы-биле өскерилгелер база бар болуп турар апарган. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң садыг бүдүрүлгелериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле садыгның база ниитиниң чемненилгезиниң 50 хире ортумак болгаш бичежек бүдүрүлгелери туттунган, мөөңү-биле болгаш үүрмектеп бараан садыглаар 20 ажыг бүдүрүлгелериниң чаартылгазын кылган. "Садыг-делгелге төвү" деп күрүне бүдүрүлгези тургустунган, көдээ ажыл-агый болгаш үлетпүр продукциязының бүдүрүкчүлерин ол харылзаштырып турар.

Хүлээп алдынган хоойлуларга болгаш нормативтиг актыларга дүүштүр арага продукциязының бүдүрүлгезинге болгаш саарылгазынга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле ажыл чоруттунуп келген. Үүрмектеп садар садыг четкизинче болгаш ниитиниң чемненилге черлеринче барааннарны мөөңү-биле чорудуп, берикчилериң киир сөөртүкени арага продукциязының шынарынга база хемчээлинге контрольду күштелдирер сорулга-биле 12 мөөн бараан сөөртүкчүлериниң аккредитациязын чоруткан, киир сөөртүп база бүдүрүп үндүрүп турар арага продукциязының шынарын чүүлдештирип хынаан. Ындыг чүүл арага продукциязының хемчээлин 1998 чылда 96,5 муң дал турганындан 1999 чылда 174,3 муң дал чедирер арганы берген. Хоойлу-дүрүмге дүүшпес саарылгадан 30 муң литр арага кылыгларын уштуп, 37 муң литрни бракаан. Арага продукциязының ассортиментизи бедээн.

Чонга **төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли** 201 млн. рубль болган, республиканың бир чурттакчы бүрүзүнге-ле 643 рубльдиң өртектиг ачы-дузазын чедирген. Чурттала-коммунал, санаторий-кадыкшыдылга ачы-дуза талазы-биле чедирилгелериниң, өөредилгениң ачы-дуза чедирилгелериниң хемчээлдери улгаткан. Амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелеринде таарымчалыг базымнар бар апарган, идик септээр, дааранылга болгаш алгы-кеш кылыгларын белеткээр талазы-биле ачы-дуза чедирилгезин боттандырып турар бүдүрүлгелериниң болгаш сайгарыкчыларының саны өскен. Баш таарар, химиктиг ашталгалар кылыр черлер, чунар-бажыннар, хеп чуур, чурук тырттырар черлер ачы-дуза чедирилгезин көвүдеткен.

Республиканың кожууннарынга амыдырал-хандырылгазын катап тургузар талазы-биле тодаргай угланыышкыннар бар апарган. Чоннуң амыдырал-хандырылгазының деннелин бедидер, амыдырал-хандырылга албанының пунктуларын көдээ черлерге катап тургузар сорулга-биле хамаарышкан доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

V. СОЦИАЛ АДЫРНЫҢ БЫЖЫГ ТУРУШТУГ АЖЫЛДААРЫН ХАНДЫРАРЫ

Социал политика адырынга Чазактың 1999 чылда ажылы Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалында ийи кол сорулгаларны шиитпирлээринче угланган. Бирээде, сан-хөө курлавырлары чедишпес байдалдарда социал адырның материал-техниктиг баазазын хевээр арттырары болгаш быжыглаары, чоннуң хандырылгазы кошкак кезээнге социал магадылалдарны, хамаатыларның эмчи дузаламчызын, өөредилгени алыр эргелерин хандырары, культура амыдыралының янзы-бүрү хевирлерин тургузары-дыр.

База бир сорулга болза, социал адырны рынок принциптеринче, чоннуң чединмес бөлүктериниң хереглелдерин өг-бүле байдалынга, эң ядыы хамаатыларга адрес езугаар дузалаарын күштелдиреринге үндезилеттинген социал системазын быжыглаарынче, азырадыкчы хөөннерни когун үзе чайладырынче, хамаатыларның экономиктиг идепкейлиин бедидеринге байдалдарны тургузарынче, "Ажылдаар болзунза — амыдырап шыдаар сен" деп принципти чоннуң медерелинге ижиктиреринче эде угландырары-биле тодаргайлаттынган.

Мурнуку чылда ышкаш, бюджетке социал үүргечүктээшкинниң үлүү чиигевээни-биле холбаштыр бо сорулгаларны шиитпирлээри нарын болган. Республикада экономика талазы-биле идепкейлиг чоннуң саны 135,5 муң кижи азы бүгү чоннуң ниити санының 44 хуузу болуп турар. Оларның иштинден үштүң ийи кезээ экономиктиг ажыл-чорудулганың янзы-бүрү хевирлерин кылып келген.

Чонну ажылга хаара тударын болгаш ооң бот-хандыртынарын бедидер сорулга-биле чоннуң ажылга киреринге идиг бээриниң республика Программазын күүседип келген. Ажылга тургузарының болгаш ажылбиле боду хандыртынарының бичежек программаларын сумуларга, арбаннарга база күүседип турган. Ажыл чок 10 муң хамааты чыл дургузунда дилег киирген, 1,4 муң кижини ажылга тургускан, 5 муң кижиге профконсультацияларны болгаш профессионал сүмелерни берген, ажыл чок 94 кижини өөреткеш, ажылга киирген. Чонну ажылга киирер албанның учедунга чыл төнчүзүнде 4,6 муң кижи турган, ажыл чок болганы дээш оларның иштинден 2,8 муң кижи пособие дузаламчызын ай санында ап келген, ажыл чоктарның саны 1998 чылдаазы-биле деннээрге, 15,9 хуу кызырылган.

Ниитиниң ажылдарын организастаары чонну ажылбиле хандырарының кол угланыышкыны болуп турар, ынчаарга ол ажылдарга 1,5 муң ажыл чоктарны киириштирген азы 1998 чылдаазындан 2,2 катап хөй болган. Ол сорулгаларга 394,3 муң рубльди тускайлап берген. Чурттакчылыг черлерни чаагайжыдар, сиген кезер, кат-чимис, мөөгү чыыр, ногаа болгаш картофель өстүрер, кодан-турлаг чоогунуң ажыл-агыйын чорудар талазы-биле ажылдарны организастаар.

Ажылдап шыдаар-даа болза, ажылдавайн турар кижилериң санын тодаргайлаар сорулга-биле өреге санай бүрүткелди болгаш хостуг черлерни тыварының аргаларын чоруткан. Ажыл чок 20,2 муң кижини (херээженнер 16—50 харлыг, эр улус — 16—55 харлыг) илереткен болгаш кижилер ажылдап болгу деп 414 хостуг черлер тодараттынган.

Республикада 72 муң өг-бүлелер — чоннуң барык үштүң бир кезии дузалал ажыл-агыйын чорудуп турар. Азырадыкчы хөөнден адырлырын күзээн амыдыралының байдалы чегей 2280 өг-бүлелерге 248 муң рубльдиң дедир эгидер дузаламчызын картофель үрезинин садып алырынга берген. Чонга социал деткимчениң тус чер фондузун тургузар талазы-биле Сүт-Хөл кожуун чагыргазының дуржулгазын кичээнгейге алыры чугула. Акша-хөреңгилерни болгаш идик-хепти тывар талазы-биле ачы-буян чедирилгезиниң хемчеглерин,мөөрейлерни чорудуп, чыгдынган чүүлдерни кедергей чединмес өг-бүлелерге дамчыдып берип, эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге барааннарны чиигеткен өртек-биле садар магазиннерни ажыдып, ажылдадып турар.

Тыва Республиканың Президентизиниң кожууннарга болгаш сумуларга барып чораан үезинде чоннуң киирген дилеглерин база саналдарын күүседир сорулга-биле республиканың Чазаа отчеттуг чылда "Республиканың чонунуң хандырылгазы кошкак кезээнге адрестиг дузаламчыны көргүзер дугайында", "Аъш-чем продуктуларын болгаш бирги ээлчегниң эргежок чугула барааннарын курлавырже бичиилеп садып ап база курлавырлаарының болгаш ол чүүлдер-биле республиканың чонун хандырарын экижидер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында", "АКШ-тан гуманитарлыг дузаламчы кылдыр алдынган тараадан далганны тускайлап бээр дугайында" доктаалдарны хүлээп алган. Ол доктаалдарны боттандырар үеде эннe чединмес 2,9 муң өг-бүлеге далганны халас берген, 14,4 муң өг-бүлеге натуралдыг болгаш материалдыг дузаламчының янзы-бүрү хевирлерин көргүскен, 628 тонна далганны чиигеткен өртек-биле саткан.

Ындыг турбуже, чоннуң **амыдырал деңнелин** бедидеринге чогуур түннелдер уламчылаашкынныг сан-хөө кризизиниң уржуунда чедип алдынмаан. Республикада бир ажылдакчыга онааштыр айда ортумаа-биле доктааткан ажыл төлевири 11 айлар дургузунда 989,7 рубль болган, ол дээрге мурнуку чылдаазындан 22,6 хуу бедээн, ынчалзажок акша үнези кудулаан уржуунда ол шалыңны херек кырында санап көөрге, 29,0 хуу кызырылган.

Амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээлиниң болгаш кижи бүрүзүнүң ортумак акша орулгазының аразында дүүшпес таарымча чок чорук ам-даа бар. Чижээ, амыдырап-чурттаарының адаккы хемчээли 1999 чылда кижи бүрүзүнге онааштыр ортумаа-биле 1010,0 рубль болган, ынчаарга чоннуң кижи бүрүзүнге онааштыр ортумаа-биле акша орулгазы — 815 рубль. Ол акша орулгазы мурнуку чылдаазынга деннээрге, 46 хуу улгаткан-даа болза, 1998 чылдаазы-биле деннээрге, херек кырында акша орулгазы 12,2 хуу кызырылган. Бюджет адырының ажылдакчыларынга ажыл төлевириниң талазы-биле бар өре-ширени кызырары чедип алдынган.

Берге байдалдан уштунар сорулга-биле социал-хөгжүлде албан черлериниң боттарының орулгаларын көвүдедир айтырыгларже кичээнгейни Чазак угландырып келген. Ол албан черлери дузалал ажыл-агыйларын идепкейлиг сайзырадыр, бот-хандырылгазын кылып эгелээн. Олар 101 тонна картофельди, 8 тонна ногааны, 1 тонна ажыг вареньени болгаш эм оттарны, 1998 чылдаазындан барык ийи катап хөй 48,5 тонна тарааны белеткеп алган. Хлеб быжырар черлерни, орун-дөжек чүүлдерин дааараар талазы-биле цехтерни ажыткан. Олар хуузунда 3,4 млн. рубль түннүг орулганы алган болгаш чоннуң эн-не четпес хандырылгалыг бөлүктеринге материалдыг дузаламчыны көргүзеринче угланган.

Бүгү деннелдериниң бюджеттериниң акша-хөреңгизи чедишпес болган уржуунда, **бичии уруглар пособиелерин төлээр талазы-биле берге байдал тургустунган, бо талазы-биле** өре-шире 1997 чылдан бээр 280 млн. рубль четкен. Чыл дургузунда ол сорулгаларже 14 млн. рубльди угландырган. Ол өрелерни дуглаары-биле 27 муң ажыг бичии уруглларга 450 тонна далганны гуманитарлыг дуза тараазындан тускайлап берген. Кедергей чединмес өг-бүлелериниң билдириишкиннерин барымдаалап, 0,7 млн. рубльди 3,4 муң уруглларга адрес аайы-биле төлээн. Уруглар пособиелеринге 2,4 млн. рубль түннүг өрени дуглаары-биле бүрүлгелериниң болгаш организацияларның аразынга удур-дедир санажылгаларны чоруткан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр чиигелделерни тыпсыры болгаш ачы-дуза чедирилгезин көргүзери — улуг назылыг кижилериниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының болгаш киржикчилериниң, инвалидтериниң социал камгалалының база оларга деткимчениң талазы-биле Чазактың ажылының кол угланыышкыннарының бирээзи болуп келген. "Хоочуннар дугайында", "Инвалидтериниң социал камгалалының дугайында" федералдыг хоойлуларга, "Улуг назылыг салгал" деп республика программазынга дүүштүр санаторий-курортка эмнениринге, шимчениринiң тускай херекселдери-биле хандырарынга, кылымал чүүлдер талазы-биле чиигелделерни төлээринге, бензин өртээн дуглаарынга 1,5 миллион хире рубльди тускайлап берген. Дүрген боттандырар социал хандырылга салбырының чаңгыс удаа ачы-дуза чедирилгезин 2 муң хире кижи ажыглаан.

1999 чылда 13,3 муң кижини шинчип, оларга хереченнилелдерни тывыскан, кадыкшылды катап тургузарының хуузунда программаларын 1 муң инвалидтерге тывыскан. 72 инвалидтериниң кадыкшылын бүрүнү-биле катап тургускан. Ындыг-даа болза, чаа инвалид болу бээриниң бедик деннели ажаанзыралды болдуруп турар.

2000 чылда кол кичээнгей чонга адрестиг социал деткимчени көргүзерин күштелдиреринче, хамааты бүрүзүнүң бот-хандыртынарынга, чаагай чоруун бе-

(Уланчызы 5-ки арында.)

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү, 4-кү арыннарда).

дидеринге, амыдыраар ажыл-чорудулганың долу үнелиг байдалдарын тургузарынга сонуургалдың бедидеринче угланган турар ужурлуг.

Күрүне пенсияларын ап турарларның санынга 3,5 муң кижи 1999 чылдың төнчүзүнге чедир немешкен. Күрүне пенсияларын төлээринче 528,1 млн. рубльди, оон иштинде 2000 чылдың январь пенсияларын хуусаа бетинде төлээринче — 42,6 миллион рубльди угландырган. Отчеттуг үеде 239,5 млн. рубль түңнүг камгаладылга дадывырлары чыгдынган. Ол дээрге планның 100,2 хуузу-дур. Персонификастаар учет республикада доозулган, камгалалдыг 110583 кижи бүрүткеттинген. Социал камгаладылганың девискээр салбырының 1999 чылда орулгазы 65,8 миллион рубль болган, оортан 52,6 млн. рубльди социал камгаладылганың пособиелерин төлээринче, 5,5 млн. рубльди — санаторий-курортка эмнедиринче угландырган, ол акшаны 2 муң кижи алган.

Кадык камгалалының адырынга Чазактың ажылы кадык камгалалының күрүне системазының башкарыкчы ролюн хевээр арттырбышаан, ол адырны таарыштырарының рынок механизмнерин шиңгээдип алырынче угланган. Республикага кадык камгалалының Концепциязын, амыдыралга эргежок чугула эм аймаанның өртектерин күрүнеден таарыштырар дугайында, ВИЧ-халдавырның, туберкулезтың болгаш өске-даа аарыгларның нептерээрин баш удур болдурбас болгаш шеглээр талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер айтырыларын 1999 чылда сайгарып көрген. "Тыва Республикада хан чыр болгаш хан бээр чорук албанын хөгжүдери", "Тыва Республикада алкоголизм, наркомания болгаш токсикоманияны эмнээр талазы-биле күрүне политиказының үндезиннериниң дугайында", Эр-херээжен харылзаалардан дамчыыр аарыглардан Тыва Республиканың чонун камгалаар дугайында" Тыва Республиканың Чазааның ажылдап кылган хоойлуларын Дээди Хурал хүлээп алган.

Божудулганы чаладыр болгаш чаштарны хүлээп алыр албан черлерин эмнелге дериг-херекселдери-биле хандырарынга акша-хөреңгилерни киириштирер, республиканың федералдыг программаларга киирер талазы-биле ажылдар федералдыг органнарга база кылдынган. Оон түнелинде чонун кадыкшылын камгалаар талазы-биле федералдыг 11 программалар бистиң республикада боттанып турар, ук программаларны 13,4 млн. рубль-биле акшаландырган, ол дээрге камгалаттынган түнден 2,1 катап хөй болуп турар.

Москва хоорайның Чазаа-биле болгаш кадык камгалалының Бүгү-делегей организациязы, КНО-нуң "ЮНИСЕФ" деп уруглар фондузу, йод чедишпестээр аарыгларга удур контроль талазы-биле Делегей чөвүлели ышкаш ындыг делегей организациялары-биле кады ажылдажылгаларны уламчылап турар. Бут күстери ээлбестээн 22 аарыг кижилерни АКШ-тан келген эмчилер халаска эмнеп, кезип эмнээшкинни кылып берген, чаактары болгаш арын талазы үрелик болган 23 инвалид уругларны Москвадан келген эмчилер база эмнээн.

Эмчилерниң мергежилин бедидеринче кичээнгейни угландырып келген, көжүп чоруур сертификация эвлчеглерин эрттирген, тускай эртемниглерниң херечилел бижиктерин 327 эмчилер алган. Ординатураже 14, аспирантураже — 3, докторантураже 1 эмчини чоруткан.

Тыва Республиканың Чазааның Отчедунуң, Тыва Республиканың Президентизиниң Айыткалының талазы-биле хемчеглерни боттандырары-биле чергелештир Президентинин кожуунларга барып чораан түнелдериниң талазы-биле колдуунда көдээнің кадык камгалалынга хамаарышкан 90 ажыг хемчеглерни күүсеткен.

Бюджет чарыгдалдарын камнаар сорулга-биле аар өртектиг орун-дөжек четкизин 2 хуу кызырган болгаш оларны солуур турум эмнээр технологияларны калбарткан. Акша-хөреңгилерниң бүгү үнер дөстериниң күсели-биле кадык камгалал бюджедин 89,7 хуу, оон иштинде республика бюджединиң күсели-биле — 92 хуу күүсеткен, эмнелге албан черлери төлевирлиг ачыдуза чедирилгезин мурнуку чылдыындан 43,6 хуу хөй кылдыр көргүскен.

Бо бүгү чоруткан ажылдар чоннун чайгаар немей өзүлдезинин таарымчалыг байдалын хевээр арттырар арганы берген, ынчаарга бо көргүзүг Россия Федерациязында таарымча чок болуп турар болгай. Иелерниң өлүм-чидимин 46,6 хуу, шээр аарыгның халдавырын 47 хуу, арагадан болгаш хоралыг арага аймаандан кижилерниң өлүрүн 4,8 хуу кызырган, бичии уругларның халдавырлыг аарыгларының (улаанут, коклюш болгаш оон-даа өске) чаңгыс-даа таварылгазы демдеглеттинмээн.

Оон-биле чергелештир хан эргилдезиниң системазының, кемдээшкиннерниң, а ол ышкаш онкологтуг аарыгларның түнелинде, өлүм-чидимниң барын, оон түннелинде ниити аарыгларның көргүзүглери 5,4 хууга көвүдээнин демдеглээр, өзүүшкүн угланыышкынныг болуп турарын айтыр апаар. Чаштарның өлүп-хораар чоруунун көргүзүү бедик болуп артпышаан, Россияда ортумак көргүзүглерден ол 18 хуу ажыг болуп турар. Брюцеллез аарының деннелиниң бедии дүвүрелди болдуруп турар.

Эмнелгелерде орун-дөжек четкизин эде тургузар болгаш оон санын Россия Федерациязында көргүзүглериң деннелинге чедир кызырар талазы-биле, штаттыг ээн олуттарның санын кызырар, хүндүскү турум эмнээр черлерни хөгжүтпүшаан, турум эмнээшкиннерни солуур технологияларны, аарыг улустарны бажыннарынга турум эмнээр арганы шиңгээдип алыр, республиканың чонунга эмнелге дузазын көргүзерин организастаарының хөй деннелдиг системазын калбартыр, республикада эм аймаанын рыногун өөренір көөр, эм аймаан, ыланғыя эн-не эргежок чугула эмнериң бөлүүн садып ап база ажыглап турарынга контроль талазы-биле ажылдарны 2000 чылда уламчылаар.

Спортчу массалыг болгаш күш-культураның кадыкшыдар хемчеглерин дамчыштыр амыдыралдың кадык овур-хевирин тургузары — Тыва Республиканың Чазааның ажылының кол угланыышкыннарының бирээзи болган, 57 улуг маргылдааларга 4 муң ажыг кижиниң киришкени ол дугайында херечилеп турар. Оларның иштинден кол-кол маргылдаалар: "Азия төвү" деп хостуг хүреш талазы-биле делегей чергелиг маргылдаа, И. Ярыгиннің чырык адынга тураскааткан хостуг хүреш талазы-биле II Бүгү-россияның маргылдаазы, Россияның составынга Тываның каттыжып киргениниң бээр 55 чылынга болгаш "Наадым-99" байырлалынга тураскааткан спортчу фестиваль, Тыва Республиканың Президентизиниң кубогу дээш хол бөмбүүнүң талазы-биле маргылдаалар. Делегейниң болгаш ниити Россияның маргылдааларынга Тываның спортчулары идепкейлиг киржип келген, ол маргылдааларга 108 кижи чемпион болган, шанналдыг черни ээлээн. Делегей болгаш Россия чемпионаттарынга 14 алдын, 12 мөңгүн, 15 күлер медальдарны чаалап алганнар. Республиканың ээлээди спортчулары Россияның маргылдааларынга эки түннелдерни база чедип алган.

Өөредилге талазы-биле күрүне политиказы хамаатыларның шынарлыг эртем-билиг алыр эргезин боттандырарынче, чоннуң өөредилге талазы-биле хереглелдерин, негелделерин хандырарынче, национал школаны быжыглаарынче болгаш хөгжүдеринче угланган.

Өөредилге системазының хоойлужудулга баазазын хөгжүдер сорулга-биле "Азырал болгаш хайгаарал талазы-биле ажылды организастаар дугайында" республика Хоойлузу хүлээп алдынган, республиканың өөредилге черлериниң удуртукчу болгаш башкы кадрларын аттестастаар дугайында, республиканың шенелде шөлүүнүң дугайында Дүрүмнерни ажылдап кылган. Төлевирлиг өөредилгениң ачы-дуза чедирилгезинге идиг бээр, ниити өөредилге школаларынга бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилерни тускайлаарын калбартыр болгаш чурумчудар талазы-биле нормативтиг документилер тургустунган.

Угаан-бодалдың, аажы-чаңның үнелиг үүлдериниге болгаш езу-чаңчылдарынга үндезилеттинген инновация шимчээшкини сайзырап турар. Шенелде программаның чурумун езугаар Кызыл хоорайның № 5 болгаш 9 ортумак школаларында "Диалектика болгаш улусчу педагогика", "Сайзыралдыг болгаш янзы-бүрү деңнелдиг өөредилгезиниң системазы"— Кызыл хоорайның № 1 болгаш 15 школаларында, "Чон дугайында эртем" — Кызыл хоорайның № 4 болгаш Туран хоорайның № 1 школаларында, "Этниктиг педагогика" — Шамбалыгның болгаш Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школаларында, "Экология" — Мөреннің, Хандагайтының ортумак школаларында, агросалбырның өөредилгези — Торгалыг болгаш Тева-Хая ортумак школаларында, көдээ ажыл-агый угланыышкынныг школа-техникумда (Шекпээрниң ортумак школазында), "Монтессориниң педагогиказы болгаш баштыңчы болур арга-мергежилдерни хөгжүдери" деп программа Күрүне лицейинде ажыглаттынып турар.

Федералдыг шенелде шөлүүнүң эрге-байдалын Шамбалыгның ортумак, Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школалары, Тыва Республиканың Күрүне лицейи 1999 чылда чедип алган, ол лицейге 125 муң рубльдиң грант шаңналын тывыскан. Зоналарның, Бүгү-Россияның эртемнер олимпиадаларынга школачыларның киржилгезиниң үре-түңнелдии чыл бүрүде экижип турар.

Ажы-төлдүң немелде өөредилгези болза, өөредилге албан черлериниң бүгү хевирлериниң өөредилге-кижизидилге чорудулгазының тудуш кезээ болу берген, ол чорук республиканың өөредилге системазының янзы-бүрү деңнелдиг болгаш бүдүн системазын тургузарынга чедирген. Экология-биология, техниктиг чогаадылганың республика төптери тургустунган, немелде өөредилгениң Шагаан-Арыг төвү, эстетиктиг өөредилгениң Тээлиде төвү тургустунарының чадазында келген. Немелде өөредилгениң 48 албан черлеринде 20,5 муң оолдар, уруглар өөренип турар, ол дээрге школаларда өөреникчилериң ниити санының 30 хуузу-дур.

Өөредилгениң материал-техниктиг баазазын хевээр арттырып камгалаарынче болгаш быжыглаарынче кичээнгейни угландырып келген. Муниципалитеттериң 23 албан черлериниң капитал септелгезинге 1,6 млн. хире рубльди республиканың Чазаа тускайлап берген.

Бичии болгаш элээди уругларны кадыкшыдарының айтырыглары республиканың Чазааның болгаш Президентизиниң кичээнгейиниң төвүнге доктаамал туруп келген. Чайгы үеде кадыкшылга-дыштанылга черлеринге 19,1 муң оолдар, уруглар дыштанган, ол дээрге 1998 чылдаазындан 17,9 хуу хөй болганы ол-дур. Ол сорулгаларга 6,68 млн. рубльди, оон иштинде 5,8 млн. рубльди социал камгаладылганың девискээр фондузунуң акша-хөреңгилеринден тускайлап берген.

Өөреникчилерге изиг чемниң өртээн чингедир сорулга-биле өөредилге албан черлери 2,4 миллион рубль ниити түнге ногааны, тараа аймаан, картофельди, эштти, вареньени белеткээн, ол дээрге 1998 чылдаазындан 7,2 хуу хөй болуп турар.

Тускай сорулгалыг федералдыг программаларны езугаар акшаландырышкын 31,1 хуу күүсеттинген болгаш 878 муң рубль болган. "Тываның чаштары" программаның күүселдезинче 25 муң рубльди чоруткан. Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң болгаш ада-иелериң эки тура дадывырларының күсели-биле бюджеттен дашкаар 8,3 млн. түңнүг акша-хөреңги кирген болгаш 1998 чылдаазындан 4 катап хөй болган.

Өөредилге номнарын садып алырынга 589 муң рубльди тускайлап берген, 21608 экземпляр өөредилге литературазын республиканың өөредилге албан черлеринче чоруткан. Москва хоорайның мэриязының болгаш Тыва Республиканың Чазааның аразында Чиңгине дугуржулганың хемчээли-биле 31 муң экземпляр өөредилге литературазын бистиң республика дузаламчы кылдыр алган. Ниитизи-биле алдынган литератураның саны 3 катап көвүдээн.

Шалың акшазы саадаашкынныг болганындан, ону индексастаары болдунмаанындан, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның болгаш чамдык кожууннар чагыргаларының ажыл-чорудулгазында частыыглардан бо адырга маргылдаалыг байдалдардан чайлап шыдаваны харааданчыг.

Тыва Республиканың Чазаа өөредилге адырында боттуг байдалды өөренип көргеш, кожууннарның, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның тус чер бот-башкарылга органнарының харысалгазын улгаттырарынче, өөредилге адырының эрге-хоойлу, бюджеттер аразының хамаарылгаларының үндезин нормаларын сагыырынче, тус чер бот-башкарылгазының болгаш республика деңнелиниң аразында чөрүлдээлерни хоойлуга дүүштүр чайладырынче кичээнгейни угландырары чугула деп санап турар. Республиканың өөредилге системазынга өөредилгениң чаа тургузуунче шилчиринин республика концепциязын ажылдап кылырының, өөредилге албан черлериниң нормативтиг эргелерин болгаш өөредилге-материалдыг баазазын моон-даа соңгаар хөгжүдериниң, өөредилгениң чаа технологиязын шиңгээдириниң, өөредилгениң национал-девискээр кезээниң утказын чаартырының болгаш республика стандарттарын ажылдап кылырының талазы-биле хөй талалыг сорулгаларны боттандырарының механизмин бодап кылыры негеттинип турар.

Эге профессионал өөредилге системазынга 550 өөредилге олуттуг 3 чаа училище Тээли, Тоора-Хем, Хову-Аксы суурларга ажыттынган. Ында чоннуң дериг-херекселдерин кылыр, даштан, сөөктен, ыяштан уран кылыглар чонар, чоннуң ус-тывыжына шиңгээдир, ышка сиилбиглер кылыр, фермер-ивижи, радиотехника талазы-биле мастер, дааранылга хереэ мергежилдерге өөредип турар. Училищелерни дериринге 1,1 млн. рубльди үндүрүп берген. Эрткен чылын 2437 кижини доостурган, оларның 364-үү дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылаан. Эге профессионал өөредилге системазынга кадрлар белеткеп тура, өскерлип турар күш-ажыл рыногун өөренириниң болгаш аңаа хамаарыштыр чогууру-биле харылаарының талазы-биле ажылды уламчылаар апаар.

Эртем адырынга 1999 чылда Тыва Республиканың Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эртем организацияларының аразында удур-дедир харылзааларын экижидер сорулга-биле "Тыва Республиканың эртеми болгаш эртем-техниктиг политиказының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузу хүлээп алдынган.

Тыва дылдың эпиологтуг словары, тыва дылдың тайылбыр словары, Тываның төөгүзүнүң 1 тому, 1994-1999 чылларда камгалаттынган диссертациялар, автореферааттарның библиографтыг айтыкчызы чырыкче үндүреринге белеткеттинген. Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институдунда эрги моол дылдан тыва дылче Чиңгис-Хаанның салгалының намдарын болгаш төөгүзүн төөгүп турар "Моолдарның чажыт төөгүзү" эпостун очулгазын дооскан, ында тывалар-урянхайларның дугайында үнелиг барымдаалар бар. Отчеттуг чылда 1 доктор болгаш 4 кандидат диссертациялары камгалаттынган. Аспирантылар болгаш докторантыларга дузаламчы кылдыр 145 муң рубльди, оон иштинден диссертация камгалаарынга хамаарышкан чарыгдалдарны дуглаары-биле 74,6 муң рубльди тускайлап берген.

Россияның Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының бойдус курлавырларының комплекстиг шинчилелдерин чорудар Тывада институду эзилген рудалардан чиңге дисперсиялыг алдынды гравитация дузазы-биле уштурунуң технологтуг комплекизин шенелде-ажыглал полигонунга ажылдап кылгаш, бүдүрүлгеже ажыглаары-биле киирген.

Отчеттуг чылда делегей чергелиг Убса-Нур биосферлиг шинчилелдер төвү аккредитацияны эрткен. Чаңчыл болган делегей чергелиг "XXI үүс чылда Төп Азия болгаш оон турум хөгжүлдези" деп VI делегей чергелиг Убса-Нур симпозиумун эрттирген. Аңаа Москваның, Моол Арат Республиканың, Кыдаттың билдингир эртемденнери киришкен.

Тыва Республиканан дашкаар черлерде 3 муң хире студент өөренип турар, оон иштинде Турцияда – 34, Моолда — 12, Кыдатта, Японияда, Перуда бир-бир кижи. Эки өөредилгези дээш Тыва Республиканың Чазааның 34 муң рубль түңнүг стипендиязын 17 студентиге тывыскан.

1999 чылда Россия Федерациязының 39 дээди өөредилге черлеринче 343 абитуриент өөренип кирип алган. Тываның күрүне университединде "Экономика болгаш будүрүлгелерни эргелеп-башкарары" болгаш "Валеология" деп чаа мергежилдер ажыттынган.

Республикадан дашкаар черлерде өөренип турар өскүс, чартык өскүс болгаш хандырылгазы кошкак студентилерге 150 муң рубльге акша дузаламчызын көргүскен, хандырылгазы кошкак өг-бүлелерден 240 студентини Абакан, Красноярск, Кемерово, Новосибирск хоорайларда өөренип турар черлеринге чедирген.

2000 чылда республиканың экономиказының аграр секторунга болгаш хой кежиндеи тон даараар фабрикага боттуг дуза көргүзер сорулга-биле тыва хой породазының генофондузун камгалаар талазы-биле эртем программазын боттандырары баш удур көрдүүп турар. Эртем-шинчилел болгаш дуржулга ажылдарын, республика будүрүлгелеринге чаа технологиялар шиңгээдириниге таарымчалыг байдалдарны тургузарын база экономиканың бааза адырларынга специалистер белеткээри-биле бюджеттен сорулгалыг туруштар тускайлаарын акшаландырарын хандырары чугула.

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле Чазактың 1999 чылда ажыл-чорудулгазы 2000 чылга чедир Тыва Республиканың чонунуң культуразын болгаш уран чүүлүн камгалаар болгаш хөгжүдер, девискээрлер, улустар аразының кады ажылдажылганың дугуржулгаларын база культураның албан черлериниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар, төөгү тураскааалдарын камгалаар Программаларны боттандырарынче угланган турган.

Республиканың Чазааның болгаш Москва хоорайның Чазааның аразында дугуржулганың кызыгаарынга дүүштүр Москва хоорайның мэриязының культура талазы-биле комитединиң болгаш Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызының аразында кады ажылдажылганың керээзинге ат салдынган. Кызылга Москва хоорайның Культура хүннерин эрттирген, 2 муң экземпляр номнар хоолгаларын, "ГАЗель" микроавтобусту оон алган, Кызыл хоорайда республиканың салым-чаяанныг уругларының уран чүүл школазы туттунган, тыва дылче Пушкиниң тоолдары үнериниң кырында келген. Күрүненің "Саян" ансамблинге чаа программа тургузарынга болгаш концерт костюмнерин даараарынга 250 муң рубль дузаламчы акшаны Чазак үндүрүп берген.

Республиканың уран чүүл школазының үш сургууду "Чаа аттар" деп делегей чергелиг культура фондузунуң стипендиаттары болган. Индияга эрткен Бүгү-делегей чергелиг делгелгеге Сукпактың уругларның чурулга школазының өөреникчизи мөңгүн медальды чаалап алган.

Моолдуң Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузу-биле болгаш Турцияның Культура яамызы-биле кады ажылдажылга дугайында дугуржулгазы боттанып турар.

"Россия Федерациязының уран чүүлүн болгаш культуразын хөгжүдери, камгалаары" деп тускай сорулгалыг федералдыг программаның кызыгаарынга дүүштүр 1999 чылда конкурс езугаар үндезинге 1210 муң рубль, "Соңгу чүк уруглары" программа талазы-биле Ак-Довурак хоорайның уругларның музыка школазынга немелде тудуг кылдырарынга 555 муң рубль, "Соңгу чүктүң биче буурай үндезин чоннарының экономиказын болгаш культуразын хөгжүдериниң программазы" деп программа талазы-биле 20 муң, кинематографияны хөгжүдер программа талазы-биле 150 муң рубль түңнүг акша-хөреңги алдынган.

Бүгү чоннуң "Шагаа" байырлалын, ТАР-ның Россияның составынга эки тура-биле киргениниң 55 чыл оюнга тураскааткан культура-массалыг хемчеглер эрткен.

Культура албан черлериниң ажылының анализи чогаадыкчы коллективтериниң хөй кезии боттарының хөреңгилериниң күсели-биле ажылдап турарын көргүскен. Филармонияның ажылдап алганы акша-хөреңгизиниң 60 хуузу чаа 10 концерт көргүзүүн тургузуп кылырынга чарыгдаттынган. Чогаадыкчы чедишкиннерни болгаш эгелээшкиннерни деткиир сорулга-биле литература болгаш уран чүүл адырынга С. Сарыг-оол аттыг чыл санының Президент шаңналы база Культура болгаш кино яамызының 13 ангы номинацияга шаңналдары доктааттынган.

Культура болгаш уран чүүл талазы-биле 2000 чылда кол сорулгалар – адырны моон-даа соңгаар эде тургузары, чаартыры, культура албан черлериниң материал-техниктиг баазазынга техниктиг эде дериишкинни чорудары, кино репертуарын эң дээре дээн ада-чурт фильмнери-биле хандырары болгаш оларны тускай дүргедеткен график езугаар сөөртүү, Тыва Республиканың "Кинематография дугайында" хоойлу төлевилелин ажылдап кылыры болур.

Күрүненің **аныяктар политиказының** кол сорулгазы рынок экономиказының байдалдарында аныяктарга организастыг, сан-хөө, социал деткимчеиин системазын хандырары болур. "Күрүненің аныяктар политиказының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузу чаа эдилгелери-биле хүлээп алдынган.

Тыва Республиканың Чазаа аныяктар бүдүрүлгелерин болгаш каттыжышкынныарын деткиир механизмни тодараткан 6 доктаалды хүлээп алган. Аныяктарның ажыл-биле бот-хандыртынар айтырыларын шинтпирлээри-биле 10 кожуунда Аныяктар фондуларын, аныяктар төптерин болгаш каттыжышкынныарын тургускан, оларга 150 муң рубльдиң деткимчезин көргүскен. Сес кожуунга ногаа, тараа өстүрер, сигей, ыяш белеткээр, кат чыыр аныяктар бригадаларын тургузуп, аңаа 500 ажыг ажыл чок аныяктарны хаара тутқан. Эрзин, Тес-Хем кожууннарга мал оору-биле демисел чорударынга эрге-хоойлу органнарынга дузалажыр аныяктар бөлүктерин тургузары-биле 10 муң рубльди ангылап берген. Мөңгүн-Тайга, Кызыл болгаш Таңды кожууннарда идик септээр, алгы эттээр, бажың эт-херексел техникизын септээр цехтерни ажыткан. "Төлептиг аныяк малчын", "Аныяктарның эң дээре көдээ ажыл-агый бригадазы", "Ус-шевер уран чүүл кылыглары", "Национал ойнаар-кыс" конкурстарын эрттирген. 2000 чылда биче хемчээлдиг чээли хөреңгилерин алырының 6 бизнес-планы ажылдап кылдынган, бодунуң ажыл-хереэн тургузуп алырынга, үндүрүг талазы-биле, устав документилерин белеткээринге консультация-сүмелерни берип турар "Аныяктар медээчизи" деп солун үнүп турар Новосибирск, Санкт-Петербург, Владивосток хоорайларже фестивальдарга киржири-биле аныяктарның 4 чогаадыкчы бөлүктериндеи төлээлерни чоруткан. Чогаадыкчы практиканы эрттирери-биле Кара далайже халас путевка-биле 10 студентини аъткарган.

Тыва Республиканың Чазаа **массалыг информация чепсектери-биле** сырый харылзашпышаан, кичээнгейни республиканың информастыг байдалын хөгжүдеринче, МИЧ-ти деткиринче угландырган. Эрткен чылдың июнь айда "Тыва Республиканың парлалга болгаш информация ажыл-хереэнің байдалы болгаш ону хөгжүдериниң дугайында" доктаалды Чазак хүлээп алган. Ында массалыг информация чепсектериниң болгаш парлалганың материал-техниктиг баазазын шыырак быжыглаарын, кадрлар белеткелин экижидерин, аттаалдарын көдүрериниң, журналистериниң социал-хандырылга айтырыгларын көрүп турар. Президентиниң болгаш Чазак Баштынының оралакчыларының, Россияның Журналистер эвилелиниң удуртукчуларының киржилгези-биле телевиденне болгаш радиоуа, республиканың, хоорайлар болгаш кожууннар аразының солуннарының редакторларының семинарын эрттирген.

Солуннар арыннарынга республиканың радиозунуң болгаш телевиденнезиниң дамчыдылгаларынга Россия Федерациязының болгаш республиканың политилел-политиктиг болгаш культурлуг амыдыралының, экономиканың, рынок хамаарылгаларының сайзыралының, ону чоннуң хандыр медереп-билириниге салдарлыг болгаш чурттакчы чоннуң социал камгалалынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле материалдар үргүлчү чыруттынып келген.

Бо чылын журналистериниң кадр айтырының шинтпирлээрин өскертир, оларның ат-алдарын бедидер, аныяк профессионалдарны өөредир болгаш кижизидер талазы-биле улуг ажыл мурнуусту туруп турар. Чазак плавында дээре дээн журналистерни Москваның, Санкт-Петербургтун төп массалыг чепсектеринче өөредип чорударын база өөренип көрүп турар.

Республиканың болгаш кожууннар аразының солуннары, күртелерадиокомпания 2000 чылда күрүне дузаламчызын алырын эвээжедир, акша-хөреңги ажылдап алырының, информастыг шөлүү калбартырының, дээштиг болдурарының, боттарының продукциязының шынарын экижидериниң талазы-биле бүгү хемчеглерни алыры чугула.

VI. ХООЙЛУ-ДҮРҮМНҮ, КОРУМ-ЧУРУМНУ БОЛГАШ ХӨЙ-НИИТИНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУН ХАНДЫРАРЫ

Чазак эрткен чылын россия-моол кызыгаарның тыва участогун быжыглаарынче, мал оору-биле демиселче, араганы чажырып садыглаар чоруктарже, экономикада кем-херек үүлгеднишкиннеринче улуг кичээнгейни угландырып келген. Бо айтырыгларны Чазактың хуралдарынга, яамылар болгаш ведомстволар коллегияларынга, эрге-хоойлу камгалаар органнарның удуртукчуларының таарыштырылга чөвүлелдеринге чугаалажып келген. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылдакчыларының чуртталга амыдыралын экижидериби-биле Чазак 16 квартираны оларга аңгылап берген.

Хоойлужудулга инициативазын езугаар "Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында", "Тыва Республиканың чаргы чарар судьяларының дугайында" хоойлулар төлевилелдерин белеткээн, оларны Дээди Хурал хүлээп алган.

Республиканың девискээринге корум-чурум хажыдыышкыннарын баш удур болдурбас, хамаатыларның камгалалын болгаш айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле "Амыдырал", "Рецидив", "Хмель", "Террорга удур" деп операцияларны чоруткан, оон түнелинде арагадан хоочураан 307 кижини, 144 наркоманы, өг-бүле амыдыралынга корум-чурум хажыткан 495 кижини сойгалап илереткен. Чажырып, саарып турган саарылгадан 400 кг хире наркотиктиг бүдүмелдерни хураап алган. Кеземенче харысалгазынга 579 кижини, оон иштинде назы четпээн 35 кижини киргген. Хоойлуга чөрүштүр боо-моңгуну сатканы дээш 190 кеземенче хереэн оттурган. Кем-херек үүлгедикчилериниден 101 боо-чепсекти, 700 санныг ок-чемзекти, 8 кг частыр чүүлдерни хураап алган.

Экономика адырынга 431 кем-херек үүлгедиин илереткен, хереглел рыногунга 103, садыгга, сан-хөө чээли талазынга 15 кем-керекти илереткен. Ыраккы Соңгу чүк районнарынче болгаш аңаа деңнээн черлерже продукт сөөртүрүнге чылдагааннап алгаш, чээли алган 5 кижиге хамаарыштыр кеземенче хереэн оттурган. Үнелиг металлдар болгаш даштар оорлап, самчыгдаан 12 кем-херек үүлгедиин сойгалаан. Шын эвес саарылгадан 118 тонна өөнүг металлдарны хураап алгаш, 28 кеземенче хереэн оттурган.

Отчеттуг үеиин дургузунда организастаан кем-херек үүлгедип турган 39 бөлүкке кеземенче харысалгазын онааган, олардан 1 млн. 634,3 муң рубльди, АКШ-тың 3400 доллар акшазын, хөреңгизин хавырган.

Спиртти болгаш арага продуктуларын хоойлу-дүрүмге чөрүштүр садып-саарып турарынга удур демиселди күштелдирер дугайында Тыва Республиканың Чазааның доктаалынга дүүштүр арага аймаан тускай маркалаар чурумну сагып турарынга, ону бүдүрерингe чөпшээрелдерге, кудуп, шыгжап, садып турарынга 1600 ажыг хыналдаларны чоруткан. 630 хажыдыышкынны сойгалаан, 33 тонна ажыг спиртти, өске-даа арага аймаан шын эвес саарылгадан хураап алган. 790 муң рубльге административтиг хемчеглерни онааган. Меге продуктулар садып турган 225 точканы (черни) узуткаан.

Мал оорлаар чоруктарның көвүдээнин барымдаалааш, оларны илередир болгаш истээр талазы-биле зоналарның кожууннар аразында бөлүктерин тургускан. Малды организастыг кадарарының эргежок чугулазының дугайында тайылбыр ажылдарын чоруткан, мал бажын камгалаар талазы-биле Иштин-Хем, Бора-Тайга, Шанчы, Бай-Даг сумуларының мурнакчы дуржулгазын түнеп, нептереткен.

Ап чоруткан хемчеглериниң түнелинде кудумчуларга корум-чурум хажыдыышкыннары эвээжээн, садыг черлериниден оорлаашкыннар, боо-чепсек ажыглап кемниг херек үүлгедир чоруктар, мурнунда шинтпирип чораанныарның, назы четпээннериниң талазындан транспорт оорлаар чоруктар эвээжээн. Орук-транспорт озал-ондаа, аңаа өлүр чоруктар 25 хуу кызырылган. Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга соңгулдалар үезинде митингилер, чыскаалдар эрттирерингe корум-чурумну тударын хандырган.

Оон-биле кады кем-херек үүлгедишкиннерин ниитизи-биле доктаадып шыдаваан. Кижилерниң кадынга, амыдыралынга, төлептиг чоруунга удур кем-херек үүлгедишкиннериниң ниити саны 12,5 хуу өскен, ажык-кончаа сүрүп, күш дөгээр, оон иштинде үптеп-былаар кем-херек үүлгедишкиннери 1,5 катап өскен. Өнчү оорлаарының өзүлдези 26,6 хуу, квартиралар оорлаары – 28,7, мал оорлаары – 25,08 хуу өскен. 6 муң ажыг баш малды оорлаан, оон каражазы 2 млн. 400 муң рубль болган, элерингe 390 баш малды, 1 млн. 195 муң рубльди эгиткен. Республикада кем-херек үүлгедишкиннериниң деннели Россияда деннелден 16 хуу бедик. Кем-херек үүлгедишкиннерин ниити илередири 68,1 хуу болган. Бо дээрге Россияда ортумак деннелден куду. Херек кырында ийи үптээшкиниң, оорлаашкынның бирээзинне илеретпээн бооп турар. Контрольдаар ажылды кошкатканындан истелгениң шынары куду бооп артпышаан. Кеземенче херектериниң 27,5 хуузун катап истээри-биле дедир чоруткан.

Үндүрүг адырында байдал нарын бооп артпышаан. Отчеттуг чылда административтиг 725 хажыдыышкынны илередип сойгалаан, 169 хажыдыышкын үндүрүг хоойлужудулгазынга хамааржыр, оларның иштинден 64 хажыдыышкын улуг болгаш онза улуг хемчээлдиг хажыдыышкынга хамааржып турар. Чедирген каража-когаралдарның хемчээли 29785 муң рубль, бо дээрге эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, 10 катап хөй бооп турар. Үндүрүг хоойлужудулгаларын хажытканы дээш судче 9 кеземенче хереэн киргген, олардан 7 херекке буруудадыр шинтпирни үндүргеи.

Каайлы хоойлужудулгазын сагыыры дээш контрольду боттандырып турар үеде, 204 херекти илереткеи, бо дээрге 1998 чылдаазындан 69 херек хөй бооп турар. Каайлы дүрүмүн хажыткан дугайында 192 херекти истеп дооскан, аңаа хамаарыштыр 3 млн. рубль хире торгаалдарны онааган. Контрабанда болгаш каайлы төлевирлерин төлээринден ойталааны дээш 6 кеземенче

(Уланчызы 6-гы арында).

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү, 4-кү, 5-ки арыннарда).

херээн оттурган. Контрабанданың нинти түңү 880 муң рубль болган. Контрабанда ажылын организастап чорудуп турган 10 кемниг бөлүктү илередип сойгалаан.

Россия-моол кызыгаарының тыва участогунда тургустуна берген нарын байдалды өөренип көргеш, кызыгаар чоогунуң кожууннарында кызыгаар камгалакчыларының салбырын тургускан. Кызыгаарның "Качык", "Шынаа" чаа заставаларын тудар талазы-биле ажылды уламчылап турар. Тыва Республиканың Чазаанның болгаш Россияның Федералдыг кызыгаар албанының аразында күрүне кызыгаарын быжыглаар айтыыглар талазы-биле Дугуржулга төлевилелин белеткээн, күрүне кызыгаарын камгалаары-биле үндезин чоннуң аразындан шериг албанныларны немей кыйгыртыр дугайында Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Кол штавынга дилегни киирген. Оорлаан болгаш кызыгаарны эртир одарлап чоруй баргаи малды дилеп, тывар болгаш дедир эгидер талазы-биле кады ажылдаар комиссияларның дугайында чазактар аразының россия-моол дугуржулгазының төлевилелин Россия Федерациязының Чазаанче чоруткан.

Ынчанмыже кызыгаарда байдал нарын боолп артпышаан. Россия Федерациязының болгаш Моол Республиканың хамаатылары мал оорлаарын соксатпайн турар. Кызыгаар чоогунуң чамдык чурттакчылыг черлериниң чамдык хамаатылары контрабанда ажылын уламчылап турар. Мал оору каржы шынарлыг апарган, күш дегээринден аңгыда, боо-чепсекти безин ажыглап турар. Сөөлгү үш чылда аткылажыышкынварның түнелинде, 5 кижи өлүрткен, 2 кижи балыглаткан. 1999 чылда кызыгаар отрядының участогунга күрүне кызыгаарын үрээн 145 кижини тутган. Күрүне кызыгаарын чөпшээрел чок эрткени дээш 53 кижиге хамаарыштыр 24 кеземче херээн оттурган. Судче 15 кеземче херээн чоруткан, 26 кижи киржикчилиг 11 керектин шиитке-лин үндүрген.

Россия-моол кызыгаарының тыва участогунда байдалды барымдаалааш, кызыгаар отрядының штадын өстүрери, кызыгаарның чаа заставаларын тударын доозары чугула апарган.

Республиканың Чазаа бойдустун хай-халавындан, техногенниг байдалдардан чонну камгалаарынче доктаамал кичээнгейни салып келген.

1999 чылда республиканың девискээринге янзы-бүрү деңнелдерниң 5 бойдус халаптары демдеглеттинген. Аңаа шуурган хат 2 кижиниң амы-тынын алган, 5750 га черниң көдээ ажыл-агый үнүжүн шартылаалар узуткаан, 50 муң ажыг гектар черге болган аргарыгның улуг өрттери, Кызыл хоорайның Ровно кудумчузунда 14 дугаар бажыңга болган өрт, 59 кижи өлген автоавария хамааржыр. Хай-халаптарның чедирген когаралы 30 млн. рубль болган. Чазак байдалды турумчудуп, хай-халаптарның уржуктарын чайладыр хемчеглерни алган, чонга 1,4 млн. рубльдиг материалдыг дузаламчыын көргүскен, яамыларның, ведомстволарның болгаш албан черлериниң үндүрген чарыгдалдарын дуглаарынга 4,8 млн. рубльди үзүп берген. Хай-халаптарның уржуктарын чайладырынга 1,2 муң кижини, 3000 санныг техниканы хаара туткан. Чазактың курлавыр фондузундан 700 муң ажыг рубльди кывар-чаар материалдар, аъш-чем продуктулары, идик-хеп, янзы-бүрү материал-техникиг чепсектер садып алырынга берген. Республиканың амы-тын камгалаар албаны 65 ындыг ажылга киришкеш, 31 кижиниң амы-тынын камгалап алган.

2000 чылда чонну онза байдалдардан камгалаар системаны сайзыраңгайжыдар, бойдус халавы чедирген каража-когарал дээш камгаладылга төлевирин чорудар, берге байдалдарның болу берип болурунуң дугайын кыска чалгыглыг радио дамчыдылгазын дамчыштыр чонга дыңнадып медээлээриниң системазын шенээрин чорудар, хоорайларга, кожуннарга, албан черлеринге, бүдүрүлгелерге хамааты камгалалының организацияларын тургузар.

ТҮҢНЕЛ

Тыва Республиканың Чазаанның 1999 чылда ажылын түңнеп тура, дараазында түңнелдерни үндүрүп болур:

1. Республиканың Чазаанның эрткен чылдагы ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулда бетинин Программазында, 1999 чылда Тыва Республиканың чонунга, Дээди Хуралынга (парламентизинге) "Кризис-биле шылгалда болгаш республиканың экономика хөгжүлдези" деп Айыткалында мурнады шиитпирлээр сорулгаларны боттандырарынче угландырган.

2. Республиканың күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагырга органнарының федералдыг топ-биле харылзааларының улам ыңай быжыглаашкыны, кады хеделишкиннерниң сайзыраңгайжыдышкыны, федерализмниң үндезиннериниң быжыглалы чоруп келген. Тыванын РФ-тиң составынче эки турабиле каттыжып киргениннен бээр 55 чыл оюн бүгү чоннуң байырлап эрттиргени ону көскүзү-биле хереченлеп турар. Россияның Чазаа, Күрүне Думазы болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле кады хеделишкиннерниң түңнелинде, республикага экономиктиг болгаш социал ужурдузалыг чамдык айтыыглардың шиитпирлээшкинин Чазак чедип алган, оларның аразында онза рольду Россия Федерациязының Чазаанның 1999 чылдың сентябрь 16-да хүлээп алганы "Тыва Республиканың социал-экономиктиг байдалын чогумчалыг болдурарының болгаш республика бюджединиң орулгалыг кезээниң турум өзүлдезинге байдалды тургузарының талазы-биле хемчеглер дугайында" доктаалыээлеп, үр хуусаада республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң байдалдарын тодараткан.

2000 чылдың Федералдыг бюджедин хевирлеп турар үеде республиканың эрге-ажыктарын камгалап тургаш, республиканы саң-хөө-биле деткииринин хемчээлдерин элээн өстүрерин чедип алган, ол чорук социал адырда байдалды чогумчудар, амыдыралхандырылгазының база бүдүрүлгелериниң ажылын экижидер арганы бээр.

2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң тускай сорулгалыг Федералдыг программазының төлевилелин ажылдап кылган, күрүне эрге-чагырганың федералдыг органнарында оон чөпшээрежилге чурум дооступ турар.

3. Республиканың Чазаа, кожууннарның болгаш хоорайларның чагырганы Россияның Күрүне Думазынче, Тыва Республиканың Дээди Хуралынче депутаттарның соңгулдаларын "Соңгулдалар дугайында" хоойлуга дүүштүр чорударын хандырган.

4. Республиканың экономиказында байдал экижээн. Нинти регионал продуктунуң хемчээли эрткен чылдыынга көөрде, 2,4, бо чылгы өртектер-биле 27,9 хууга, үлетпүр продукциязының тус-тузунда 10 болгаш 35,9, инвестицияларның — 11,5 болгаш 42,9 хууга өскен. 1999 чылдың декабрьда инфляцияның деңнели 1998 чылдың декабрьныынга деңболгаш Россияда көргүзүг-биле үүлдеш болуп турар. Амыдырал-хандырылгазының бааза бүдүрүлгелери үзүктел чок ажылдап келген.

5. Саң-хөө кризизиниң үржуктарын ажып эртериниң талазы-биле хемчеглер хүлээп алдынган. Республиканың каттышкан бюджединиң бот-орулгалары бюджет доалгаларын 6,1 хуу ашкан. Акшаландырыышкынның бүгү дестериниң күсели-биле каттышкан орулга 1998 чылдың деңнелинге көөрде, 44,8 хуу кевүдээн. Бюджеттиң чээли өре-ширези эвээжээн. Пенсия, шалың акша төлевиринде байдал түгээртезедаа, күрүненің өрелери бар болуп артпышаан. Ылаңгыя уруглар пособиелериниң төлевиринде өрелер хөй.

6. Чоннуң амыдырал деңнелиниң көргүзүглеринде тодаргай өзүлде чедип алдынган. Чурттакчы бүрүзүнүң акша орулгалары 46,3 хууга өскен дээрзин шинчилелдер көргүзүп турар. Нинти Россияның деңнелинге көөрде, демографтыг байдал таарымчалыг, ортумак российжи көргүзүглерге деңнээрге, республикада чаштарның төрүттүнер чоруу бедик, а кижилерниң елүп-хораар чоруу чавыс. Чоннуң ыңай-бээр көжүп чоруурунуң көргүзүглери 1998 чылдың деңнелинде хевээр арткан.

Социал адыр организацияларының ажыл-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдар тургустунган, оларның чер-черлерде четкилерин кадагалап арттырган. Өөредилге, кадык камгалал, культура, эртем болгаш спорт албан черлериниң ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарының талазы-биле хемчеглер хүлээп алдынган.

7. Онза кичээнгейни мал оору-биле, арага продукциязының чажыт саарылдазы-биле демиселдиң, күрүне кызыгаарының быжыглалының, нинтиниң корум-чурум камгалалын хандырарының айтыыгларынче угландырып келген. Хай-нинти черлеринде корум-чурум экижээн. Ынчалза-даа, бо адырда байдал нарын болуп артпышаан.

8. 1999 чылда экономикада чедип алган чүгээр бурунгаарлаашкыннарны оон өзүлдезинче угланган баштайгы базымнар кылдыр көрүп болур. 2000 чыл политиктиг, экономиктиг, социал айтыыглар талазыбиле бөдүүн эвес чыл болуп турар. Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдалары эртер, РФ-тиң Чазаанның чаа составы хевирлеттинип тургустунар. Мындыг нарын байдалдарда федералдыг структуралар-биле харылзааларны чаартыры болгаш быжыглаары дээш улуг күжениишкиннерни үндүрери Тыва Республиканың Президентизинден, Чазаандан негеттинип турар. Республиканың ямылары болгаш ведомстволары, кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагырганы социал-экономиктиг хөгжүлдениң чугула сорулгаларын боттандырарының талазы-биле дээштиг хемчеглерни ап чорудар ужурлуг.

Экономиктиг болгаш социал реформаларның эрге-хоойлу хоойлужудулга бааза-зын улам ыңай сайзыраңгайжыдарының талазы-биле Чазактың, Дээди Хуралдың (парламентинин), Төлээлекчилерниң чер-чер хуралдарының үре-түңнелдиг ажылдаарындан хөй чүүлдер хамааржыр.

Үстүнде адаан сорулгаларны чедип алырда, найыралдыг тургузукчу ажыл, чоннуң угаан-медерел болгаш сагыш-сеткил күштерин мөөнеп, эвилелдээри чугула. Чүгле кызымак ажыл-иш-биле республикада байдалды, хамааты бүрүзүнүң амыдыралын экижидерин чедип ап болур.

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының Бирги оралакчызы В. ОЮН.

(Очулганы Чазактың Парлалга эргелели белеткээн).

ЧОГУМЧАЛЫГ ШИИТПИРЛЕТТИНГЕН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

дин дотациязып бээри көрдүнген. Оон часкы тарылга ажылдарынга база көскү деткимче алырын чугаалашкан. Албан чоруунуң үшкү кезээ — "Тываэнерго" бүдүрүлгезин тургузары. Ол болза Красноярск крайга хамаарышпас Тыванын аңгы бүдүрүлгези болур. Ук айтыыг болур-чогуурубиле шиитпирлеттинген. Маңаа өөрүнчүү чүүл чүл дээрге, "Красноярскэнерго" бистиң 1990 чылдан бээр өзүп, чыглып келген хөй өревиске бодун хамаарылгалыг кылдыр көрүп, ук өрениң хөй кезиин бодунга ап алганы. Ол бистиң чаа бүдүрүлге ажыдып алырыска улуг деткимче болур.

Оон аңгыда бо чылдың бюджединиң дугайында айтыыгларны шиитпирлээн. Аңаа ажыл төлевиринге өрелерни дуглаарының дугайы кол черни ээлээн. Республикаже 30 миллион рубльдиг чоруттунганын, ону бюджет организацияларынга үлеп бергенин номчукчулар билир болгай. Ам февраль айга хувааттынган акша келир. Оон ыңай эрткен чылдың ноябрь, декабрь айларының трансферт акшазы база ам-даа алдынмаан. Ынчангаш ажыл төлевиринге өрелерни элээн дуглаптар арга бар. Эрткен чылдың декабрь айга чедир ажыл төлевирин берген болгай. Ам январь айның ажыл төлевирин ажылдап турар кижилер февральда ап болурлар. Бо чылдан эгелээш башкылар, эмчилер өстүрген (110 рубль) шалының ап эгелээр. Аңаа хамаарыштыр 2000 чылдың акша-шалынының дугайында хоойлунуң төлевилелин Тыва Республиканың Чазаа үндүрер дээрзин Ш. Д. Ооржак чугаалады.

База бир өөрүнчүү чүүл — бистиң республиканың башкыларының болгаш эмчиленирниң байдалы-биле таныжар дээш РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы Валентина Ивановна Матвиенконуң февраль айның ортан үезинде келир деп турары. Оон биске келири ажыктыг, дузалыг болуру чугаажок.

2000 болгаш 2001 чылдарның Федералдыг программазынга хамаарышкан айтыыгларны шиитпирлээри элээн нарын болган. Аңаа "Тыва кобальт" бүдүрүлгезин катап тургузар дээн санал улуг маргылдааны тургускан. Ындыг-даа болза үр сайгарылганың соонда, ук санал хүлээп алдынган. Ук бүдүрүлгени катап тургузарынга РФ-тиң Чазаанның деткимчези чугула херек. Оон аңгыда Кызыл-Таш руднигин ажыдарының төлевилели база камгалап алдынган.

Оон ыңай, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак С. К. Шойгу-биле ужуражыр аргалыг болган. Оон-биле чугаа 1045 дугаар доктаалдың күүселдезинин дугайында болган. С. К. Шойгу 1999 чылдың түңнели-биле алырга, ТР-ниң экономиктиг болгаш политиктиг байдалы эки деп түңнээн. Харын-даа чамдык көргүзүглер талазы-биле Россияны ажып турар апарганын демдеглээн.

Нинтизи-биле ажыл-херек аайы-биле албан чоруунуң чедишкиннерлиг доозулганын ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак демдеглээн.

Борис ОНДАР.

АМ-ДАА УГТУНДУРБААН

Мугур 56 чыл бурунгаар 1944 чылдың февраль 1-2 күннеринде тыва эки турачы эскадронуун дайынчылары Совет Армиязының кезектери-биле кады дайынчы шавар калдаашкынга киржип, Украинаның область төөгү турган Ровно хоорайының соңгу чүгүнде 60 километр черде чыдар Деражно суурну немец ажелекчилерден хосташкан чүве.

Суурнуң девискээринге немецтерниң баш удур белеткээни ковчуг күштүг камгалал шугумнары турган болгаш Ровноже баар улуг оруктар бо суурну таварып эртер турган.

1944 чылдың февраль 1-де дүүш үезинде бистиң 31-ги гвардейжи аъттыг полктуң дөрт эскадрону Деражно суурга чоокшулап келген бис. Ол үеде бистиң полкка 6-гы гвардейжи аъттыг корпустуң командири генерал-лейтенант Соколов чедип келгеш, эскадроннарны ажыт черже киргилээш, бир шак хире дыштанып алырын айыткан турган. Аңаа дайынчылар дыштанып, күш кирип ап турар аразында командирлери-биле дайынчы даалганы күүседип, канчаар хөделиривин дугайында кыска хуралды генерал эрттирген. Ол аразында немецтер бисти эскерип каан хевирлиг, суурнуң төвүнде хүрээ чаныдан минометтар-биле улай-улай боолап эгеледи. Дайзынварга удур халдаашкынны эгелээри-биле бистиң полктуң командири Попов тыва эскадронну чыскаапкаш, дайынчы даалганы берди. Полктуң 1-ги болгаш тывалар-биле четчелеттинген 4-кү эскадрону Деражно суурну хостаары-биле шавар халдаашкынче бир дугаарында кирер болган бис.

Аъттар-биле халдап кирери болдунмас дээрзин билгеш, бистер аъттарысты аът ажаакчыларынга хүлээткеш, тулчуушкунче кириптивис. Суур-биле бистиң турган черивистин аразында шалбаа сугларлыг тулаа. Немец танкылар боолавышаан удур кел чорда, бистиң дайынчыларывыс танкыга удур гранаталарны ажыглап, фашистерни чылча шаап, маадырлыг чоруун көргүскен. Ында-мында хуюктап, өрттенип эгелээн танкыларын көрүп кааш база тулааже киреринден дидинмейн, дайзын дедирленип, тын-менди деанып турганын көөрге, чаржынчыг-даа чорду.

Дүвекиниң 23 шак үезинде 1-ги эскадроннуң командири татар Экмежанов баштаан шериглер суурнуң чөөн талазындан, 4-кү тыва эскадрон барын чүгүдеп чаза таварып киргеш, суурну немец фашистерден бүрүү-биле хостаан бис. Деражнону хостаарынга өөн эскадроннуң дайынчылары эрес-дидим чоруун көргүскени дээш, эртеминде полк командириннен аас шаңналын бүгү шериглериниң чыскаалының мурнунга чарлаанын утпас мен.

Дайын дээрге оюн-тоглаа эвес дээрзи кымга-даа билдингир. Деражно суурну хостаан ол тулчуушкунга бистиң таладан чидириглер болгулаан. Акыдуима украин черге тыва эки турачылардан взвод командири, улуг лейтенант Монгуш Сат, дайынчы Сенчин-оол мөңге үйгузун удуй бергеннер. Салбыр командири, биче сержант Михаил Сундуй, дайынчы Кыргыс Быштак-оол аар балыглаңгаш, шериг госпитальдарынга сегип экирээш, төрээн Тывазынга ээп чаныр кээп, төрел чонунуң мурнунга ат-алдарлыг, хүндүткелдиг ажылдап, чурттап чорааш, алган кемдээшкиннеринден мөчээннер.

Тыва эки турачыларның бир дугаар дайынчы сагыл четтиришкин алган чери — Деражно тулчуушкунунуң төөгүзү ындыг чүве.

Павел БИЧЕ-КЫС.

Ада-чурт дайынының 1-ги бөлүүнүң инвалиди.

Алексей Канчыырович ДЕЛГЕР-ООЛ

2000 чылдың январь 30-де үр болгаш аар аарааның соонда, Тыва Республиканың Гуманитарлыг шинчилелдер институдунуң улуг эртем ажылдакчызы Алексей Канчыырович Делгер-оол мөчээн.

А. К. Делгер-оол 1928 чылдың март 28-те Бай-Тайга кожуунунуң Улуг-Ооруг деп черге арат өгбүлеге төрүттүнген. 1947 чылда Кызылдың № 2 школазының баштайгы доозукчулары-биле кады ол школаны мөңгүн медальдыг дооскаш, Ленинградтың күрүне университединиң Чөөн чүк факультединиң тыва салбырынга өөренип кирген. 1949 чылда аарыг адазынга дузалаары-биле өөредилгезин ара каггаш, "Тываның аныяктары" солуннуң харыысалгалыг секретары болуп, Бай-Тайганың Бай-Тал, Шуй школаларынга башкылап, директорлап ажылдааш, 1953 чылда Ленинград университединге катап киргеш, 1957 чылда ону чедиишкиниг дооскан.

Оон бээр-ле А. К. Делгер-оол Тыванын дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунга, Тыванын ном үндүрер черинге "Шын" болгаш "Тываның аныяктары" солуннар редакцияларынга, республиканың Телерадио комитединге үре-түңнелдиг ажылдап келген.

А. К. Делгер-оол бедик мергежилдиг, улуг дуржулгалыг эртем ажылдакчызы, тергиин эки очулдурукчу, тыва лексикографияга улуг үлүүн киргеннериниң бирээзи чораан. Ол Москвага үнген "Тыва-орус", "Орус-тыва" словарьларының, амгы үеде чаа белеткеттинген "Тыва дылдың тайылбырлыг словарының" авторларының бирээзи.

Алексей Канчыырович Делгер-оолдун чырыткылыг овур-хевири оон эш-өөрүнүн, таныш-көрүштериниң, дөргүл-төрелиниң, кады ажылдап чораан эштериниң сагыш-сеткилинге кезээ мөңгеде артар.

Бөлүк эштери.

Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институду ук институттуң улуг эртем ажылдакчызы **Алексей Канчыырович ДЕЛГЕР-ООЛДУҢ** мөчээни-биле холбаштыр оон өг-бүлезинге, төрелдеринге, эштеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Дугаржап Дажы-Дондупович ОЮН

Кызыл кожуунуң "Тиилелге" совхозтуң үндезилекчилериниң бирээзи, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Дугаржап Дажы-Дондупович Оюн аар аарааш, 2000 чылдың январь 31-де 67 харлыында мөчээн.

Дугаржап Дажы-Дондупович Оюн 1933 чылдың июль 10-да Улуг-Хем кожуунуң Баян-Колга төрүттүнген. Ол 1959 чылда "Тиилелге" совхозка трактористеп киргеш, кур черни баштай чарып кирген механизатор. Оон чолаачылап, гараж эргелекчилеп, ажыл-агыйның директорунуң оралакчызынга ажылдааш, пенсияже үнген. "Тиилелге" совхозтуң экономиказын хөгжүдер, ылаңгыя чер ажылын сайзырадыр, оон чаагай дүжүтту өстүрүп алыр херекке кончуг улуг күш-ажылчы үлүүн киргген. Ажыл-ишчи, дузааргак, эш-өөрзүрек, чону-биле эпнайыралдыг, биче сеткилдиг, хүндүлээчел төлептиг кижи чораан. Ол үш ооолдун, бир кыстың эргин адазы, уругларының уругларының энерелдиг кыргган-ачазы.

Дугаржап Дажы-Дондупович Оюннуң совхозту хөгжүдериниң херээнге киргген күш-ажылчы үлүүн Чазак бедии-биле үнелеп көргеш, "Хүндүлелдиг Демдээ" орден, Күш-ажылчы Алдар орденнин үшкү чергези-биле шаңнаан. Ол ышкаш "Күш-ажылдың хоочуну", Ленинчи юбилей медальдары, хөй санныг хөрек демдектери, хүндүлел бижиктер-биле оон күш-ажылын үнелээн.

Эргим үнелиг Дугаржап Дажы-Дондупович Оюннуң чырыткылыг, бүдүштүг овур-хевири бистиң сагыш-сеткилиниске кезээ мөңгеде артар.

Бөлүк эштери.

Тыва Республиканың Президент Администрациязы ТР-ниң Президент Администрациязының Контроль эргелелиниң начальнигинин оралакчызы Александр Дугаржапович Оюнга оон адазы **Дугаржап Дажы-Дондуповкч ОЮННУҢ** мөчээни-биле дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

КИРЖИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Россия Федерациязының Дээди Судунуң чанында Суд департаментизиниң Тыва Республикада эргелели күрүне хереглелинге мебель, оргтехника садып алыр талазы-биле

САДЫГЛААШКЫННАРГА (конкурска) КИРЖИРИНЧЕ

юридиктиг эргелиг албан черлерин болгаш хууда сайгарлыкчыларны чалап тур.

Тайылбыр алыр чери: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу 2, дөрткү каът, капитал тудуг килдизи. **Телефону** 5-17-13.

* * *

Россия Федерациязының Дээди Судунуң чанында Суд департаментизиниң Тыва Республикада эргелели күрүне хереглелинге автотранспорт херекселдерин хандырар болгаш садып алыр талазы-биле

САДЫГЛААШКЫННАРГА (конкурска) КИРЖИРИНЧЕ

юридиктиг эргелиг албан черлерин болгаш хууда сайгарлыкчыларны чалап тур.

Тайылбыр алыр чери: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу 2, дөрткү каът, капитал тудуг килдизи. **Телефону** 5-17-13.

* * *

Россия Федерациязының Дээди Судунуң чанында Суд департаментизиниң Тыва Республикада эргелели күрүне хереглелинге мебель, оргтехника садып алыр талазы-биле

САДЫГЛААШКЫННАРГА (конкурска) КИРЖИРИНЧЕ

юридиктиг эргелиг албан черлерин болгаш хууда сайгарлыкчыларны чалап тур.

Тайылбыр алыр чери: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу 2, дөрткү каът, капитал тудуг килдизи. **Телефону** 5-17-13.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ачавыс, кырган-ачавыс Хеймер-оол Дескинчекович МИНЧЕЙМАА үр аарааш, 80 хар биче четпейн мөчээн. Ачавыс барык бүгү назынында Каа-Хем кожуунуң "Совет Тыва" совхозка чылгы кадарып чораан. Дайын үезинде Кызыл-Шеригге чорудар аъттарны Абаканга каш удаа чедиржип чораан. Ол ажы-төлүнүң ачазы, оларның ажы-төлүнүң кырган-ачазы.

Сөөлгү орукче үдээринге Суг-Бажы суурнуң чону, ырак-чоок төрелдери, ылангыя ында школаның башкылары улуг дузаны чедирген. Хеймер оглу Виталий болгаш уруу Урананың эш-өөрлери база Лакпа Олег дыка эки дузалашканын демдеглевес арга чок. Ол дээш солун дамчыштыр четтиргениниси илереттивис, бурган өршээзин!

Төрел акызы В. Уйнукай, азырап-ажаап турган уруу Галина база уруу Урана, оглу Сергей болгаш база оолдары, уруглары, уруглларының уруглары.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Кан-оол Сат, Алдын-кыс Монгуш, Урана Базыр-оол, Чимисмаа Монгуш, Сергей Хертек, Тиан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат—3-36-82.

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже долгаар: 3-14-94, 3-57-92

КИЛДИСТЕР: Нинтилел-политиктиг килдис — 3-39-15 Медээлер албаны —3-34-98; Бухгалтерия—3-41-16;

Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражы 4641. Чагыг 13.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 КБ "Тувакредит", ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары—Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харылаар.